

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192264

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M86
J83J Accession No. M533
Author जोशी, वामन रामदास
Title इंद्र काव्य व राधा-भक्ति

This book should be returned on or before the date last marked below.

इंदु काळे व सरला भोळे

प्रो. वामन मल्हार जोशी, एम. ए.

प्रकाशक :

मॉडर्न बुक डेपॉ

ग्रंथ विक्रेते व प्रकाशक

आनंदाश्रमासमोर, पुणे २.

आवृत्ति तिसरी]

१९४८

[मूल्य २। रुपये

प्रकाशक :

ना. ज्यं. मिडे, बी. ए.

मॉडर्न बुक डेपो,

आनंदाश्रमासमोर, पुणे २.

प्रथमावृत्ति, जुलै १९३४

१ लें पुनर्मुद्रण, जुलै १९३९

२ रें पुनर्मुद्रण, जून १९४८

[या पुस्तकाचे सर्व प्रकारचे हक्क ना. ज्यं. मिडे बी. ए.

यांकडे आहेत.]

५

मुद्रक :

लक्ष्मण नारायण चापेकर

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय,

१९८/१७ सदाशिव, पुणे २

इंदु काळे व सरला भोळे

[१] “ आपली होऊं पाहणारी ”

श्री

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.
ता. ९-३-१९१९.

श्रीयुत विनायकराव भोळे यांस सा. न. वि. वि.

“ कुमारी सरला काळे हीस शक्य तर न फोडतां देणें ” असा शेरा असलेलें व माझ्या वडिलांच्या पत्रांत घातलेलें माझ्या नांवाचें पत्र वडिलांनीं न फोडतांच माझ्या स्वाधीन केले. वडिलांनीं माझ्यावर दाखविलेला विश्वास पाहून आनंद वाटला व त्यांच्या विश्वासास नेहमीं असेंच पात्र राहावें असा विचार मनांत आला.

येथपर्यंतचा मजकूर कसा तरी लिहिला. पण याच्यापुढें काय लिहूं आणि कसें लिहूं असें झालें आहे. मी आडनांवानें ‘ काळे ’ आहे तशीच रंगानेंहि आहे, हें आपण प्रेमांध झाले असलांत तरी देखील आपण कबूल कराल. त्याचप्रमाणें हेंहि खरें मानावें कीं, मी नांवाप्रमाणें मनानेंहि ‘ सरल ’ आहे. आणि म्हणून मी “ जरी तरी ”, “ जर-तर ” वगैरेंचीं आडवळणें न घेतां एकदम “ होय ” असें म्हणून टाकतें. मला ठाऊक आहे कीं, असें एकदम म्हटलेल्या “ होय ” ची किंमत कमी लेखण्यांत येते. दिव्या पानांच्या आड अर्धवट लपलेली गुलाबाची कळी

जशी लोकांना आवडते, त्याप्रमाणेच संदिग्ध शब्दांच्या आड लपलेला “हो” कार लोकांना आवडतो हेहि मी जाणतें ; पण काव्यात्मक लिहिणें हा माझा हेतु नाही आणि माझ्याबद्दल एखादी कादंबरी किंवा लघु-कथाहि लिहितां यावी अशी माझी इच्छा नाही. म्हणून विवाहाला माझीच संमति आहे, इतकेंच नव्हे तर आईची व वडिलांचीहि संमति आहे, गोत्राची आडकाठी नाही, आणि पत्रिका वगैरे वडिलांना पाहण्याच नसल्यामुळे ग्रह, गण, नाड्या, मंगळ वगैरे कांहीं आड येत नाहीत हेहि लगेच सांगून टाकतें. यामुळे अर्थात् आपल्या विवाहांतला रम्यकथात्मक भाग नाहीसा होईल. पण आपण तरी आपल्या प्रेमाची रम्यकथा होण्या-पेक्षां आपलें वैवाहिक जीवन रम्य व्हावें, अशी इच्छा मनांत बाळगणें साहजिक आहे.

सामान्यतः पहिल्याच भेटींत किंवा पत्रांत न सांगण्यात येणारें खरें हद्दत एकदां ओकून टाकल्यावर आतां आपणाला आणखी एकदोन मनांतल्या खऱ्या गोष्टी सांगतें. (अजून अक्षता पडल्या नाहीत तरी त्या सांगण्याचा मला अधिकार प्राप्त झाला आहे असें वाटतें !) आपण खरो-खरच आडनांवाप्रमाणें “भोळे” आहांत. व्यवहारज्ञान मुळींच नाही. आपली मनधरणी मी करावी इतकी मी मनानें आपली अंकित झालें आहे ही गोष्ट, इतक्या दिवसांची ओळख असून आपल्या ध्यानांत आली नाही आणि आपणच माझी मनधरणी करूं पाहता, यावरून आपल्या भोळे-पणाची आणि व्यवहारशून्यतेची कमालच झाली म्हटलें पाहिजे. दुसरा एखादा असता तर,— पण दुसरा कोणी असता तर मी “होय” म्हटलेंहि नसतें !

आपण मधून मधून मला भेटण्याची आणि बरोबर फिरावयास जाण्याची इच्छा दर्शविता, पण (मला जुन्या चालीची म्हटलें तरी चालेल) मला आतां हें कसेसेच वाटतें. वाडुनिश्चय झाल्यावर (किंवा आधीहि) बरोबर फिरावयास जाण्यामध्ये कांहीं वाईट आहे असें मला वाटत नाही. पण मी आपली लाजाळू म्हणा, कांहीं म्हणा, आहे ही अशी आहे. आपल्याकडे पाहून लोकांनीं कुजबुजावें, सभिप्राय नजरेनें पाहावें, वगैरे गोष्टी मला सहन होणार नाहीत. तरी असें कांहीं करूं नये. मुहूर्त लवकरच

आहेत ; मग हवें तेवढें फिरायला जातां येईल. आपलें लग्न ठरलें आहे ही गोष्ट कोणास सांगूं नये, व “काळे-भोळे” या शब्दांवर अनुप्रासादि अलंकार साधण्याची कॉलेजमधील उदयोन्मुख कवींना संधि देऊं नये. माझ्या आईकडून हें गुपित ठेवलें जाणार नाही अशी भीति वाटते. ती खरी ठरल्यास कॉलेजमध्ये काव्यलतांना पुष्पांचा बहर येईल, विनोद-लहरींना भरती येईल, आणि कुजबुजणीं ऐकून भिंतींचेहि कान किटतील ! शिवाय एम. ए. झाल्यावर नोकरी न मिळाल्यास माझ्या काळ्या-निळ्या रंगाच्या अखंड भांडवलावर रंगाचा एखादा कारखाना काढावा असा आपणांस सल्ला देण्यांत येईल ; आणि (गडकऱ्यांपासून उसनी घेतलेली) ही कारखान्याची अजब कल्पना पसंत न पडल्यास आणि लेखनव्यवसायच करावयाचा तुमचा हेतु असल्यास तुम्हांस शाईचा खर्च मुलींच पडणार नाही अशीहि ग्वाही आपणांस देण्यांत येईल ! कांहीं मुलें आपला वाङ्-निश्चय “तोंडा-तोंडी”च झाला आहे का लेखी काहीं आहे असा प्रश्न विचारून तोंडसुख घेतील, तर त्यांतला एखादा मुलगा लगेच “अरे, याचा वाङ्निश्चय म्हणजे नेहमींच “इन ब्लॅक अँड व्हाइट” असायचा असं म्हणेल ! आमच्या रंगावरची ही कोटि जणुं समजली नाही असं सोंग करून तिसरा म्हणेल कीं, “याचा अर्थ काय बुवा ?” चवथा म्हणेल, “काळ्या चिऱ्यावरची पांढरी रेष असा अर्थ.” पाचवा म्हणेल, “पादऱ्या दगडावरची काळी रेष म्हटलें तर तें अधिक शोभेल !” आमच्या मुलीं-मुलींत इतक्या मोकळेपणानें पण निष्कपट रीतीनें चेष्टा होणार नाही. त्याच्या चेष्टेंत वाह्यतः सभ्यता असेल ; पण तींत असूयादि विकारांचें विषहि असेल. असली ही चेष्टा-कुचेष्टा आपण खिलाडू वृत्तीनें सहन करू शकाल, किंबहुना आपणहि त्यांत भर घालून “हसहसाट” अधिक पिकवाल. पण आपली खिलाडू वृत्ति मला कितीहि प्रिय असली तरी ती मला कांहीं साधणार नाही आणि आपली ही अशी चेष्टा माझ्यादेखत झाली तर गडकऱ्यांच्या इंदुबिंदूप्रमाणें “मी लाजेन” आणि अमावास्येच्या अंधाऱ्या आभाळांत काळेकुट्ट मेघ जसे यावेत किंवा काळा रंग दिलेल्या टेबलावर शाई जशी सांडावी तशी माझी अवस्था होईल !

पलीकडच्या वर्षी आपण आमच्या घरीं भाऊच्या निमित्ताने येऊं

लागलात तेव्हां आपली खादीभक्ति वगैरे पाहून आपण कोणी चमत्कारिक देशभक्त आहांत असें मला वाटत होतें. आपण गेल्या वर्षी फेलो म्हणून शिकवायला येत होतां तेव्हां पहिले कांहीं दिवस मी आपल्या उग्र देशाभिमानाला फार भीत होत्यों; पुढें भीतीमध्ये आदराची भर पडली, आणि दुसऱ्या सहामाहींत प्रेमानें हृदयांत ठाणें दिलें. पण बोलण्याची चोरी. पुरुषाप्रमाणें वायकाना पुढें कोटल्या तरी युगांत मन भोकळें करून बोलता-चालता येईल काय ? पुढचें कोणास ठाऊक !

आपल्या पत्रातील दुसऱ्या कांहीं गोष्टींबद्दल लिहावयाचें आहे. पण पुढें केव्हां तरी लिहीन. आपल्याप्रमाणें मला काव्यात्मक भाषा लिहित येत नाही. माझ्या पत्रांत नंदनवन, उद्यान वगैरे कांहीं नाही. (गुलाबांचें फूल एकदा आले आहे, पण त्यांत गुलाबी कोडें नाही, कांहीं नाही !) कमलिनी ज्या सूर्याची मार्गप्रतीक्षा करीत असते तोच सूर्य कर पसरून प्रेमाचाच ना करूं लागला तर तिचें मखकमल कसें होईल याचें चित्र मनश्चक्षु-पुढें आणावें म्हणजे माझा सगळा भावार्थ ध्यानांत येईल. “होय” म्हणून निर्लज्जासारखे सांगितल्यानंतर आतां ध्वनिकाव्यात्मक हें लाजणें-मुरडण कशाला, असें विचारल्यास मलाहि मनांत आणल्यास काव्यात्मक लिहिण्याचा प्रयत्न करता येतो (व तो फसतो !) हें आपल्या नजरेस आणून द्यावयाचें होतें, हें त्याचें उत्तर आहे.

आपले मित्र नारायणराव पाटक आज सहजगत्या मंडईत भेटले होते. त्यांनीं मंदस्मित केलें. त्यांत काहींतरी अभिप्राय असावा असें दिसलें. “मला तुमची प्रेमकथा सगळी ठाऊक आहे; पण सध्यां कशाला बोलं ? योग्य वेळीं अभिनंदन व चेष्टा करीनच” अशा प्रकारचा अभिप्राय त्यांच्या मंदस्मितांत गर्भित होता. त्यांना आपलें मनोगत कळलेलें दिसतें. पुरुषाना देखील गुपित ठेवतां येत नाही हीच गोष्ट खरी ! कळावें, लोभ दिवसेंदिवस वृद्धिंगत व्हावा, हे विनंती.

आपली

(येथें आतां काय लिहूं ? कांहीं तरी लिहितें झालं. आपली खेहलोलुप- नको, हा बडा शब्द नको- ‘आपली’ होऊं पाहणारी

सरला काले

[२] अचरटपणा का लाडिकपणा का सरळपणा ?

काले याचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.

ता. १३-३-१९१९.

रा. रा. विनायकराव भोळे यांस सा. न. वि. वि.

भेट घेऊं नये म्हणून मी विनंति केली ती मान्य करून पत्रद्वारेच भेट घेतली हे बरे झाले. पण आपल्या पत्रांत “मी एम. ए. झाल्यावर देशाच्या कार्याला वाहून घेणार आहे, पुढे आपत्ति येतील याची पूर्ण जाणीव मनांत बाळगून ‘ होय ’ म्हटलें आहेस ना ? ” वगैरे कशाला लिहिलें ? माझ्याबद्दल एवढी खात्री नव्हती, तर मग पहिले पत्र तरी कशाला लिहिलें ?

हे वाक्य रागानें लिहिलें आहे असें वाटेल आणि रागानें लिहिलें हे खरेंहि आहे. पण राग क्षणिक होता. मला आपला उदार हेतु समजतो. तरी पण रागाचा आविर्भाव आपणाशीं आणू नाही, तर मग कोणाशीं आणावा ? पुनः एकदां रागाचा आविर्भाव आणून मनाला क्षणभर बोंचेल असें लिहित्ये.

“कोळशाच्या खाणींतलें माणिक ” असें कॉलेजांतले सगळे मुलगे मला म्हणतात. अशा “ मेघश्याम ’ मुलीला डोळे उघडे ठेवून आपण वरिलें तें माझ्या वडिलांकडून चांगला हुंडा मिळेल या आशेनें असें लोक म्हणतात तें खरें आहे का ? तें जसें अर्थात् खरें नाही, तसेंच मीं आपणाला मोठी नोकरी लागेल व बड्या अधिकाऱ्याची मी बडी अधिकारीण होईन या आशेनें वरिलें ही आपली शंका खोटी आहे.

मी आपणाला मनानें वरिलें तें आपल्या थोर विचारांना, उज्ज्वल देशभक्तीला, पवित्र आचरणाला व उच्च प्रकारच्या खिलाडू वृत्तीला भाळून आणि त्यावर भ्रमरीप्रमाणें लुब्ध होऊन. अर्थात् आपल्या उच्च आकांक्षांच्या आणि देशभक्तीच्या आड मी कशी येईन ? ज्या गुणांनीं देवाला देवत्व आलें, ते गुण त्या देवाला मी सोडण्यास सांगेन आणि दगडाच्या मूर्तीचीच पूजा करीन असें वाटलें तरी कसें ? बाकी पुरुषांना केव्हां काय वाटेल हे कोणी सांगावे ? राम एवढा चांगला, पण त्यानें सितेला

टाकिली; ऑथेलो एवढा थोर मनाचा, पण डेस्टेमोनाबद्दल त्याने शका-कुशका घेतल्या. आपणहि थोरच आहांत, आणि आपली पत्नी होऊं पाहणारी माझ्यासारखी काळी-बंदी, तेव्हां लग्नाच्या आर्घ्यापासूनच शका-कुशका येऊं लागल्या आहेत हेंहि ठीकच आहे !

बाकी थट्ट्या हा राग सोडून देऊन मघांचाच प्रश्न पुनः विचारावासा वाटतो. पण तो विचारुं का नको असं झालं आहे. माझ्या वडिलांच्या श्रीमंतीशिवाय व माझ्या “ काळे ” पणाशिवाय माझ्यामध्ये कोणता गुण दिसला, कीं त्यामुळे गद्यकाव्यात्मक पत्र लिहिण्याची स्फूर्ति मिळाली ? “ माझे सुशिलत्व ” हें जर उत्तर असेल तर सुशिल मुलगी पतीच्या सत्कार्याच्या आड येत नाही हे मी सांगितलेंच पाहिजे असं नाही. सुशिलत्व नसेल तर मग माझ्यामध्ये काय दिसून मी पसंत पडलें हा मला प्रश्न पडला आहे ! प्रश्न नाजुक आहे, तेव्हा उत्तर देऊं नये किंवा घाबयाचें असल्याम मागील पत्रांतल्याप्रमाणें फुलें, गुच्छ, उद्यान, नदनवन, मलय-वायु वगैरेंचा अनेकरंगी व सुवासिक शब्दांचा (लग्ना-मुंजीच्या निमंत्रण-पत्रिकेवरील केशराच्या शिडकावाप्रमाणें) शिडकाव करावा म्हणजे मी फसून जाईन.

असले प्रश्न मी वास्तविक विचारुं नयेत, पण मन मोकळें करून वसतां--बोलतां येत नाही, थट्ट्यामस्करी करतां येत नाही, रुसतां-रागावतां येत नाही, म्हणून पत्रद्वारेच काहीं तरी लिहीत-बडबडत आहे, झालं.

‘ आपली ’ होऊं पाहणारी,
सरला काळे

ता. क.

यापुढें केवळ पत्रद्वारेच भेटण्याची जरूर नाही. आईनें लग्न जुळल्याचें एका बाईजवळ चुकून (?) सांगितलें ! आतां नारायणराव पाठक, इत्यादि आपल्या मित्रांचे आणि इतर लोकांचे अर्थगर्भ दृष्टिक्षेप सहन केलेच पाहिजेत. आणि कोणी कुतूहलानें, कोणीं सदानुभूतीनें आणि कोणीं उप-हासान लग्नाविषयीं प्रश्न विचारले तर त्यांचीं उत्तरे कशीं तरी देऊन टाकलींच पाहिजेत. आपले ठीक आहे, पण मला हें “ भयंकर दिव्य ” वाटतें.

स. का.

३] मोह-पाश

काले यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.
ता. २४-९-२०.

मित्रवर्य नारायणराव पाठक यांस विनायक भोळे याचे सा. न. वि. वि.

आपण दिवाळीच्या सुटींत अहमदाबादेस येऊन गांधींचा सत्याग्रहाश्रम पाहून व कांहीं दिवस राहून जावें म्हणतां. पण गांधीबद्दल मला कितीहि आदर असला आणि सत्याग्रहाश्रमाची अंतःस्थिति व अंतर्व्यवस्था स्वतः डोळ्यांनीं पाहण्याची कितीहि इच्छा असली तरी सध्यां मी येऊं शकत नाहीं; कारण मला सध्यां टेनिस आणि माझी सरला यापेक्षां कांहींहि अधिक नको आहे, अशी माझ्या मनाची स्थिति झाली आहे. माझ्यासारखा मनुष्य पत्नीच्या पाशांत इतका गुरफटला जाईल अशी तुम्हांला स्वप्नांत देखील कल्पना आली नसेल. पण वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, उमरखट्यामप्रमाणें मी एखाद्या नदीकांठची फुलबाग-फळबाग आणि माझी “सरला” एवढ्या सामग्रीवर संबंध आयुष्य कंठण्यास तयार आहे ! उमरला कवितांचें एखादें पुस्तक आणि मद्य यांची जरूरी वाटत होती, मला त्यांचीहि अपेक्षा नाहीं. पुस्तक घ्यावयाचें झाल्यास काव्याचें न घेतां भगवद्गीता घेईन किंवा एच् जी. वेल्स याचा जगाचा इतिहास घेईन. आणि दारूच्याएवजीं चहा घेईन. तुझ्यासारख्या मित्रांना टेनिस खेळण्याकरितां व चहा पितांना गप्पागोष्टी मारण्याकरितां मधून मधून आमच्या एकछत्री उद्यानराज्यांत येण्याबद्दल परवाने मिळतील, पण फार दिवस रहावयाचें झाल्यास सपत्नीक आलें पाहिजे अशी अट घालण्यांत येईल !

खरोखर माझ्यासारखा मनुष्य एखाद्या युवतीच्या नादीं लागून इतका पागल कसा बनतो हें आश्चर्य आहे. पण हल्लीं सरलेशीं बोलणें हाच माझा वाङ्मय-विहार, तिच्याशीं चर्चा करणें हीच माझी तत्त्व-मीमांसा, तिचे शब्द ऐकणें हेंच माझें गायनश्रवण आणि तिला खूष करण्याकरितां पाहिजे तें करणें हाच माझा स्वार्थत्याग ! थोडक्यांत सांमावयाचें म्हणजे तिच्या

संगतीत सदैव राहणें हाच माझा स्वधर्म झाला असून या स्वधर्माकरितां दैहिक, मानसिक आणि आत्मिक मरण पत्करण्यास मी तयार आहे. म्हालेंच आहे, “स्वधर्मे मरणं श्रेयः परधर्मो भयावहः” आई-बाप, बहीण-भाऊ मला कांहीं नाहींत, हें एकापरी बरेंच झालें. कारण घरजांवई म्हणून सरलेकडे राहणें त्यामुळें साहजिक झालें आहे. घरजांवई म्हणून चैनीत राहावयाचें, कॉलेजांत लेक्चररशिप करावयाची, संध्याकाळीं टेनिस खेळावयाचें, रात्री थोडेबहुत वाचन करावयाचें, हा माझा सध्यांचा उद्योग आहे. लेक्चररशिप वर्षापुरतीच आहे. ती एप्रिलमध्ये संपल्यावर कदाचित् विलायतेस जावें म्हणतो. (श्वशुरांनीं हुंडा दिला नाहीं. तेव्हां ते अवश्य तेवढे पैसे देणार आहेत असे सरलेकडून कळतें. प्रत्यक्ष बोलणें कांहींच झालेलें नाहीं.) सरलेलाहि ऑक्सफर्डची बी. ए. डिग्री मिळवण्याची उमेद दिसते. पाहूं या काय होतें तें.

येथें असतांना एक दिवस मला उठण्यास उशीर झाला तेव्हां तुम्हीं, सरलेच्या संगतीत रात्र सरल्यासारखी वाटतच नसेल, असें म्हणून तिच्या काळेपणाची कुचेष्टा केली. आणि तिनें माझ्याकडे साभिप्राय पाहून “असे कस होईल, सूर्याच्या पुढें अमावास्या झाली तरी तिचें काय चालणार?” असें कांहीं तरी म्हणून बाह्यतः खिलाडूपणानें उत्तर दिलें हें तुम्हांला आठवत असेल. आपण त्या वेळेस सगळे जण हंसलो. पण तिला आपल्या काळेपणाची चेष्टा केलेली आवडत नाहीं, हें तुम्हांस एक गुह्य सांगून ठेवतो. पुरुषांना जशी आपल्या शीलाची किंवा पौरुषाची फार चेष्टा केलेली आवडायची नाहीं, त्याचप्रमाणें बायकांना आपल्या कुरूपतेची चेष्टा आवडत नाहीं, हें तत्त्व मला अलीकडे कळू लागलें आहे. विशेषतः तुम्ही हे ध्यानांत घरा. कारण तुम्हांला विनोद करून हंशा पिकविण्याचा फार मोह होत असतो आणि आपण कोणाशीं काय बोलतो इकडे तुमचें लक्ष नसतें.

आपला मित्र,

विनायक लक्ष्मण भोळे

ता. क. —

मनुष्य एका हत्तीला माणसाळवून त्याचा उपयोग इतर हत्तींना पकडण्याचे कामीं करतो, त्याप्रमाणेंच निसर्गानें मला संसाधनांशत अड-

कवून तुम्हांसारख्यांना त्याच पाशांत अडकविण्याचे कार्मी माझा उपयोग करण्याचे योजिले आहे. थोडक्यांत आणि स्पष्टपणे सांगायचाचें म्हणजे तुम्हीं मनांत आणलेल्या मुलीशीं लवकर लग्न करून घ्यावें म्हणजे माझ्यासारखे सुखी व्हाल ! तुमची प्रकृति कां बिघडलेली असते हे मला ठाऊक आहे. तेव्हां खोटा आविर्भाव आणं नये.

वि. ल. भोळे

[४] मनोरथ

सत्याग्रहाश्रम, सावरमती.

ता. १-६-२१.

प्रियपत्नी सरला हीस आशीर्वाद विशेष.

तुझ्या वडिलांनीं “६ हजार रुपये मी देतो, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडियाची स्कॉलार्शिप किंवा टाटा स्कॉलार्शिप मिळविण्याचा प्रयत्न करा,” असें आग्रह करून सांगितले म्हणून मीं अर्ज केला आहे. पण विलायतेला जाण्याची इच्छा नाही. एक तर तुझा तेथें विसर पडेल आणि कांहीं तरी होऊन जाईल ! दुसरें आणि खरें कारण असें कीं, माझी देशाभिमानाची वृत्ति गार्धीच्या सत्याग्रहाश्रमात आल्यापासून पुनः जोरावली आहे. मला वाटूं लागलें आहे कीं, शहरांत श्रीमतीच्या ऐटीत राहून नोकराचाकरावर अधिकार गाजविण्यापेक्षां खेड्यांत गरिबीनें राहून लोकांची सेवा केलेली अधिक चांगली.

विलायतेत मीं तुलाहि बरोबर घेऊन जावें, तूं तेथें ऑक्सफर्डमध्ये अभ्यास करावास, पैशाची काळजी नको, असें तुझ्या ‘भाऊं’ चें पत्र आलें आहे. तुला ऑक्सफर्डचें शिक्षण मिळावें हा तुझ्या वडिलांचा स्वप्न हेतु आहे, का माझ्यासारख्या भटक्या तट्टाला पायबंद म्हणून तुला पाठविण्यांत येत आहे का दोनही हेतु खरे आहेत हे त्यांचें त्यांना (व तुलाहि !) ठाऊक. पण स्कॉलार्शिप्स मिळाल्या तरी मी विलायतेस जाईन किंवा नाही याची वानवाच आहे. तेव्हां शिक्षणाचे वगैरे मनांतले मांडे मनांतच खावे लागणार आणि विलायतेस जातांना कोणतें सामान घ्यावयाचें

कोणत्या साड्या, लुगडी, पातळें वगैरे ध्यावयाचीं, हे सगळे तुझे आणि तुझ्या श्रीमंत आईचे महत्त्वाचे प्रश्न दरिद्रांच्या मनोरथांप्रमाणेच उत्पन्न होऊन विलय पावणार !

तुझा भाऊ आणि कुमारी इंदु गुप्ते यांचेबद्दल लोकापवादांचें थोडेंसे वादळ उत्पन्न झाल्याचें नारायणराव पाठकांचे पत्रावरून कळतें. भाऊला म्हणावें, लोकापवादाला भिजूं नये. लोक पाहिजे तें बोलतील. इंदु गुप्तेकडे त्याचें मन ओढ घेत होतें हें मला ठाऊक आहे. तोच माझ्याशीं तिच्याबद्दल गोष्टी बोलत असे. (आणि मीहि त्याच्याशीं त्या वेळीं “सरल” म्हणून ओळखली जाणारी एक मुलगी होती तिच्याबद्दल त्याच्याबरोबर बोलत होतो ! ती मुलगी पूर्वी “कृष्णकारस्थानी” होती, आतां “भोळी” झाली आहे !) इंदु गुप्ते सुशील आहे, पण सुंदर नाही असें मी त्याला म्हणत असें. एकतो तें खरें असेल तर ती सुशीला नाही असेंहि मला म्हणावें लागेल. कोणाचा कांहीं तरी गैरसमज होऊन हें वादळ उत्पन्न झालें अमावें असें माझें अंतःस्थ मन सांगतें व शेवटीं सर्व शुभमंगल होईल अशी माझी कल्पना मला सुचवते. खरें काय तें लवकर कळवावें.

विनायक भोळे

ता. क.— तुझ्या पत्रांत मराठी शुद्धलेखनाकडे तुझें पूर्ण दुर्लक्ष आहे असें दिसतें. इंग्रजी स्पेलिंगमध्ये एखाद्यानें चूक केली म्हणजे तुम्ही मुली देखील त्याला हंसता. पण मराठी लेखनांत शुद्धाशुद्धतेचा तुम्ही विटाळ मानीत नाही असें दिसतें. असल्या क्षुल्लक गोष्टींकडे मीं दुर्लक्ष करणेंच कदाचित् श्रेयस्कर होईल. पण अचरटपणाचें आचरण पाहून मनाला बोंबल्यासारखे होतें तसें अशुद्ध लेखनहि (अल्प प्रमाणांत का होईना) मला बोंबतें. एखाद्या “सुशील” युवतीला “सुशिला” बनवून दगडाच्या पक्तीला तिला बसविणें मला कसे आवडेल ? रामाच्या सीतेला कधीं कधीं तूं “सिता”च बनविनेस, “शिता”ची योग्यता तिला आणीत नाहीस हें तिचें व माझें नशीबच म्हणावयाचें. कुंकू लावण्यासंबंधीं अलीकडच्या बायका जसा निर्वेध पाळीत नाहीत, त्याप्रमाणेंच अनुस्वाराचीं टिबें देण्यासंबंधींहि तुझा अनिर्वेध व्यवहार आहे, हेंहि बरोबर नाही. “इंदु”—कलांचा आकार जसजसा वृद्धिंगत होत जाईल तसतशी शोभाहि वाढत जात असली तरी “इंदू” गुप्तेमधील

‘उ’ कार वाढून तिची शोभा वृद्धिंगत होईल असें मुळींच नाही ; उलट तुझी मात्र शोभा होईल. ध्यानांत ठेव कीं, जोंपर्यंत तूं अशुद्ध लिहीत आहेस तोंपर्यंत तुझी पति--‘पुजा’ कितीहि मनापासूनची असली तरी ती मला अशुद्धच वाटणार. तेव्हां असें करूं नये अशी विनंती. कॉलेजमधल्या मुलीला असें लिहिणें योग्य नसेल. एरुदां दोनदां लिहून पाहीन, पुढें सोडून देईन. देशभक्तीच्या वाऱ्यामुळें माझ्या स्वभावांत हटवादीपणा आला असल्यास क्षमा करावी. तो लवकरच जाईल.

विनायक भोळे

[५] जोडे खाल्ले, पण जन्माचा जोडीदार झालों !

काळे याचा वाडा,
नारायण पेट, पुणें.

ता ७-६-२१

मित्रवर्य विनायकराव भोळे यांस सूर्यकांत उर्फ भाऊ काळे याचा नमस्कार वि. वि.

सरलेला लिहिलेलें पत्र मीनें मला वाचण्यास दिलें. त्यांतील शेवटल्या भागासंबंधीं असें सांगावयाचें, कीं शुद्धलेखनाच्या दृष्टीनें माझ्या पत्रांकडे मुळींच पाहू नये.—कारण मी शुद्धलेखनाच्या पलीकडे गेलेलो आहे ! आतां आमच्यांत सुधारणा होणें नाही सरलेची सुधारणा होऊं शकेल, पण तिच्या चुका दाखवून तिचें अज्ञान तिच्या पदरांत घालणें हें चांगलें धोरण नव्हे. अशांनें मनुष्याचा स्वाभिमान नष्ट होतो..... सरलेच्या मनाला पत्र थोडेंसें लागलेलें आहे हें गुपित सांगतो, तें ध्यानांत धरावें. क्षुल्लक गोष्टींना भलतेंच महत्त्व द्यावयाचें आणि भाषाभिमान, देशाभिमान वगैरेबद्दलच्या गोष्टी वेळ-अवेळ, काळ-स्थळ न पाहतां हटवादीपणांतें बोलावयाच्या हा जो दोष कांहीं देशाभिमानी लोकांमध्ये दिसून येतो तो तुमच्यामध्ये डोकावूं लागलेला दिसतो. सावध राहावें.

कुमारी इंदु ! ते व मी यांच्याबद्दलच्या खऱ्या-खोट्या बातम्या सावर-मती-अहमदाबादेपर्यंत गेल्या म्हणावयाच्या ! सुरवंटांना एकदांच पंख फुटून ते पतंगरूपानें उडतात, पण बातम्यांना क्षणोक्षणी पंख फुटतात आणि

प्रत्येक खेपेला ते निरनिराळ्या रंगांचे असतात, असें तुम्ही काव्यात्मक भाषेत म्हणत असतां तेंच खरें म्हटलें पाहिजे. बातम्या खऱ्याखोऱ्या म्हटलें तें मुद्दाम म्हटलें. कारण त्यांत कांहीं खऱ्याहि आहेत. तिच्या बापानें मला जोडे मारून हांकलून दिलें हें खोटें असलें, तरी “जोडे मारीन” असें ते म्हणाले हें खरें आहे. तिची मागणी करण्यासंबंधानें वाममार्ग न स्वीकारतां सरळ तिच्या वडिलांकडे जाऊन विचारावें म्हणून मी त्यांच्याकडे गेलों ; पण कोणी तरी त्यांचें मन मझ्याबद्दल कलुषित करून ठेवलें होतें, म्हणून त्यांनीं मला गेल्याबरोबर “कोण पाहिजे ?” म्हणून कठोर स्वरांनें विचारलें. “आपणांलाच भेटायला आलों आहे” असें मी म्हटल्यावर, “खोटें बोलत आहांत, तुम्हांला माझ्या इंदूला भेटावयाचें आहे”, असें ते बोलू लागले आणि माझे ऐकूनच घेईनात. तेव्हां मी कांहीं अधिकउणें बोललों. त्यामुळें स्वारी चिडली आणि “चालते व्हा इथून, एक शब्द अधिक बोललां तर जोडे मारीन” असें म्हणून म्हाताऱ्यानें खरोखरच दाराजवळचा जोडा उचलला ! मला त्या वेळींच जोडा मिळावयाचा, पण मी तेथून लगेच निसटलों म्हणून त्या वेळीं मिळाला नाही.

पण अखेर मिळालाच ! कारण त्याच दिवशीं बरीं येऊन शांत चित्तानें त्यांना पत्र लिहिल्यावर आणि घरांत इंदूशीं त्यांचें बोलणें झाल्यावर, चार दिवसांत इंदुमती-सूर्यकांताचा जोडा लक्ष्मी-नारायणाप्रमाणें शोभेल अशी भाषा त्यांच्या घरांत सुरू झाली !

आतां आम्ही सकाळीं किंवा संध्याकाळीं सर्वांच्या संमतीनें फिरावयास जातो व हरतऱ्हेच्या गोष्टी मोकळेपणानें आणि न लाजतां बोलतो. वाटेंत कोणी मित्र किंवा मैत्रीण भेटली म्हणजे लाजल्यासारखें होतें, आणि त्यांचीं विशिष्ट अभिप्रायानें म्हटलेलीं विनोदगर्भ वाक्यें ऐकून तर फारच संकोच उत्पन्न होतो. पण त्यांतहि मौज आहे !

आमच्याबरोबर आमची सरला कधीं कधीं असते. तिचें आणि इंदूचें पटेल असें दिसत नाही. इंदु गरिबाची आहे आणि सरला श्रीमंत आहे ; इंदु जरा नटवी आहे, सरला साधी “भोळी” आहे ; इंदु भोग-प्रिय आहे, सरलेला भोग अप्रिय नसला तरी जात्या ती त्यागप्रिय आहे. अर्थात् इंदूला आपण सर्व तऱ्हेनें सरलेपेक्षां कमी आहों असें वाटतें.

अर्थात् तिच्या मनांत न्यून-गंड (inferiority complex) उत्पन्न झाला आहे. सरलेच्या मनांत असाच 'अहंगंड' (Superiority complex) झाला असावा. ('न्यून-गंड' व 'अहंगंड' हे चमत्कारिक शब्द आपले मित्र वा. म. जोशी यांचे आहेत, हे आपण ओळखलेच असेल.) शिवाय आपल्या घरांत आतां इंदु येऊन घरमालकिणीप्रमाणे वागणार आणि आपण लहानपणापासून ज्या घरात वाढलों त्या घरांत आपला दर्जा कमी होणार हे सरलेच्या मनांत येत असावे. काहींहि असो, इतर नणंदा-भाव-जयप्रमाणेच या सुशिक्षित (?) नणंदाभावजयांचे पुढें पटणें कठीण दिसतें. माझ्या सध्यांच्या प्रेममय सुखकर वातावरणांत कोणतें शल्य असेल तर हेंच. इंदूचें आणि सरलेचें पटलें नाहीं आणि सरलेचें मन दुखवण्याची पुढेंमागें मला पाळी आली तर मला जीव द्यावासाच वाटे. इंदु, तूं वाटेल तें कर, पण हा प्रसंग माझ्यावर आण नकोस !

मी इंदूला पत्र लिहीत नाहीं, विनायकरावांना लिहीत आहे हें विसरलोंच. आपण सत्याग्रहाश्रमाचें वर्णन न करता या आश्रमासंबंधी वा. म. जोशी यांचा 'लोकसेवक' मध्ये आलेला एक लेख वाचण्यास मला सांगितलें त्याप्रमाणें तो त्यांचेकडून मागून घेऊन वाचला पण तुमचें मत काय आहे आणि तुमचा ग्रह काय झाला हें मला पाहिजे आहे; जोशा यांची मते मला माहीत आहेत.

विलायतेस जाण्याचा बेत रहित करणार असें सरलेकडून समजतें. चूक करित आहांत. तुम्ही आणि सरला यांच्यासारख्या बुद्धिमानांनीं तिकडे वास्तविक जावें. त्यांत तुमचा आणि देशाचा फायदा आहे. आमच्या-सारख्या परीक्षा-पंढरीच्या वारकऱ्यांनीं जाऊन काय करावयाचें आहे ? 'बी. ई.' पास होण्यास किती वर्षे लागलीं ठाऊक आहे ना ? इंदूला विलायतेस जाण्याची इच्छा आहे, पण प्रीव्हियसच्या गणितानें जिला दोन वर्षे गोता दिला, तिला ऑक्सफर्ड केंब्रिजमध्ये कपवशा धुणारी वेटेस या नात्यानेच प्रवेश मिळू शकेल. (तिला हें माझे मत सांगू-कळवू-नका ; सरलेलाहि सांगू नका.)

आपले मित्र नारायणराव पाठक मधून मधून भेटतात. एम. ए. चा अभ्यास करण्याचें स्वारीनें सोडलेलें दिसतें. त्याचप्रमाणें त्यांच्या 'साखरपें'

गांवच्या बलमैत्रिणीबद्दलच्या प्रेमकथाहि आतां फारशा ऐकूं येत नाहीत. आतां जुन्या बखरी, जुनीं पत्रे, याद्या, करीणे, तहनामे, तिथि आणि तारखा यांच्या जेव्हा, ग्रॅन्ट डफच्या चुका, 'तपस्वी' राजवाड्यांची बुद्धिमत्ता, खऱ्यांचा स्वार्थत्याग, सरकारची व जनतेची अनास्था, इत्यादिकांचा माझ्यावर संभाषणाच्या वेळीं इतका मारा होतो कीं, पुढें मागें सीतेला घरीं ठेवून राम जसा वनवासाला जाण्यास सिद्ध झाला, तसा मी-देखील प्रियतम इंदूला वाजूस ठेवून इतिहासाच्या रूक्ष प्रदेशांत शिरून ग्रॅन्ट डफ वगैरे राक्षसांचा संहार करण्यास सिद्ध होईन असें वाटूं लागलें आहे.

आपला मित्र,
भाऊ काळे

[६] चरुच आनंद व दुःख

सत्याग्रहाश्रम, सावरमती.

ता. ११-६-२१.

प्रियपत्नी सरला हीस आशीर्वाद विशेष

भाऊ व इंदु गुप्त यांच्या विवाहाला मी हजर नव्हतो म्हणून वाईट वाटतें. पण माझ्याबद्दल कोणीहि गैरसमज करून घेणार नाही अशी खात्री वाटते.

अतिशय आनंदाची आणि अत्यंत दुःखाची गोष्ट तुला एक सांगा-वयाची आहे. ती ही कीं, मी गांधींच्या निशाणाखालीं देशाकरितां अनत्याचारी लढाई करणारा शिपाई झालों आहे. हा निश्चय केल्यापासून मला इतका आनंद होत आहे, कीं तुझ्या संगतींत वर्षभर घालविलेले आनंदाचे दिवस मला अगदीं क्षुद्र आनंदाचे वाटत आहेत दुःख एवढ्याच करितां होतें, कीं माझ्यामुळे तुला दुःख होणार. तूं सीता गावित्रीसारखी किंवा गडकऱ्यांच्या सिंधूसारखी आहेस, म्हणून दुःख तीव्रतर होतें. तूं वाईट असतीस आणि माझा त्याग केला असतास तर मी सुटलों असतो. पण चंद्राला एखादवेळेस चंद्रिका सोडून जाईल, सज्जनाची सुजनता एखादे वेळेस त्याला विसरून जाईल, माता एक वेळ प्रिय

अर्भकाला टाकून जाईल, पण सुशील पत्नी आपल्या पतीचा त्याग करणार नाही. हे सगळें चांगलें आहे, पण मला आतां तें दुःखदायक होत आहे. सृष्टीची योजना कदाचित् चांगलीहि असेल ; कारण मी जर चुकत असलों तर मला मार्गावर आणण्यास तुझ्याशिवाय कोण आहे ?

वरील सुखदुःखें उच्च वातावरणांतलीं आणि हृदयाच्या खोल गान्धानलीं आहेत. हृदयाच्या वरच्या पापुड्यावरील दुःखाची एक गोष्ट तुला सांगावयाची म्हणजे ती अशी की, इंदु गुप्ते (अथवा आतां इंदु काळे) हिच्याशीं तुझें नुकतेंच भांडण झालें हें ऐकून मनाला बरें वाटलें नाहीं. कांहीं तरी, कोणाचा तरी, कोठें तरी गैरसमज झाला आहे हें माझें नेहमींचें म्हणणें मीं सोडलेलें नाहीं, आणि म्हणून मी तिला किंवा तुला दोष देत नाहीं. तरी पण खुलाशाचें मला पत्र पाठवावें. आणि गैरसमज कोठें असेल तर तो दूर करून टाकावा. नणंदाभावजयांचे पत्रणें शक्यच नाहीं का ?

मला आतां गुजराती चांगलें बोलतां येऊं लागलें आहे. साख्यकारिका व भगवद्गीता यांसंबंधीं मीं एक टांचण तयार केलें होतें. तें एका गुजराती मासिकांत छापवून घेतल्यामुळें, गुजरातमध्ये मी काका कालेलकरांप्रमाणें विद्वानांत गणला जाऊं लागलों आहे ! मला लवकरच बाडोंलीच्या सत्याग्रहासंबंधीं एका तालुक्यांत कांहीं कामगिरीवर जावें लागेल.

तुझा

विनायक भोळे

[७] अमावस्येच्या कडेवर बालचंद्र

काळे याचा वाडा

नारायण पेठ, पुणे.

ता. २०-७-२१

प्रियपतीचे चरणीं सा. न. वि. वि.

आपण बाडोंलीच्या सत्याग्रहांत शिरणार ही “ उच्च आनंदाची आणि दुःखाची बातमी ” लिहिली ती वाचून आपल्याप्रमाणेंच उच्च आनंद आणि

दुःख झाले. आनंद अशाकरितां कीं, आपलें मन मोकळें करून लिहिण्या-
इतक्या योग्यतेची मी आपणांला वाटतें, आणि दुःख अशाकरितां कीं,
माझ्यावरचा विश्वास अद्यापि अपुरा आहे. मी व्यावहारिक दृष्टीची आहे
(आणि कोणती स्त्री नसते?); पण आपल्या उच्च आकांक्षांना पायबंद
करणारी मी नाहीं. पुढील अडचणींचीं, आपत्तींचीं, लोकांनीं केलेल्या फसव-
णुकींचीं, देशभक्त म्हणविणारांनींच केलेल्या निंदांचीं, आणि लुच्चेगिन्यांचीं,
वगैरे स्पष्ट चित्रे माझ्या व्यावहारिक दृष्टीला दिसत आहेत. “तुझा अनुभव
तो काय आणि व्यावहारिक गोष्टी मला तूं शिकवतेस त्या काय!” असें
नेहमींप्रमाणें म्हणाल हें मी जाणून आहे आणि तें खरेंहि आहे. पण मी
वयानें लहान असले तरी बारीकसारीक गोष्टींत तरी माझेंच म्हणणें पुष्क-
ळदां खरें ठरलें आहे आणि आपण (थोर मनानें किंवा थोरपणाला शोभ-
णाऱ्या दुर्लक्षामुळे,) केलेल्या चुका निस्तरण्याला माझीं ‘वायकी’ बुद्धिच
पुष्कळदां उपयोगी पडलेली आहे, हे आठवतें ना? हें जरी खरें असलें
तरी उच्चतम क्षेत्रांत आपण माझ्यापेक्षा अधिक ज्ञाते आहात आणि आपलें
मन माझ्यापेक्षा अधिक उदार आणि उदात्त आहे हें मी जाणतें आणि
म्हणून मला आपलें कौतुक वाटतें, आणि आपली सेवा करण्याचा
अधिकार मला जो मिळाला आहे त्याबद्दल धन्यता वाटते. अर्थात् सत्या-
ग्रहांत जाणे, न जाणें हें आपण आपल्या बुद्धीनें ठरवावें. मी आपणांला
त्या बाबतीतहि मदत करीन. अधिक काय लिहूं?

आतां इंदुवहिनींबद्दल लिहावयाचें, पण त्याच्या आधीं एक गोष्ट सांगि-
तल्याशिवाय राहवत नाहीं. पण ती नाजुक आहे, आणि सांगावी कशी
हा प्रश्न आहे, आणि अशा वेळीं काव्यशक्तीची जरूर भासते.

डोकें खाजवून आणि पांच मिनिटें थांबून एकदोन कल्पना सुचल्या
आहेत त्या सागत्यें. आपण दोघेंजण गप्पागोष्टी बोलत असतां मध्ये तिसरें
कोणीं आले म्हणजे बरें वाटत नसे. पण आतां तसें चालणार नाही हो !
आतां आपल्या दोघांमध्ये कोणी तरी तिसरें हक्कानें येऊं पाहत आहे.
पुरुषी डोक्यात अर्थबोध होत नसेल अशी खोटी कल्पना करून घेत्यें
आणि डोकें खाजवून काढलेली आणखी एक कल्पना फुकट जाऊं नये
म्हणून तीहि सांगून टाकत्यें. लोक आपणाला सूर्य आणि मला अमा-

वास्या म्हणतात. म्हणोत विचारे. पण सृष्टीतल्या अमावास्याच्या कडेवर बालचंद्र (किंवा बालचंद्रकला) शोभायमान झालेली दिसली आहे का ! नाही ना ? पण हा चमत्कार लवकरच मानवी अमावास्या करून दाखविणार आहे आणि सृष्टीपेक्षां मानवी कला श्रेष्ठ असं आमचे प्रोफेसर सांगतात तें सोदाहरण सिद्ध करून देणार आहे !

आतां हंदु वहिर्नीचं आणि माझं भांडण ! आपण लिहिलें कीं, गैरसमज दूर करून टाकावा. बरोबर आहे. गैरसमज दूर करून घेणें हातीं आहे. कारण भांडण झालें आहे हाच गैरसमज आहे ! गैरसमज करून घेऊन लोकं कशीं भांडतात याचें वर्णन करून हंसणारे आपण “भांडण झालें” असा गैरसमज करून घेऊन दुःख करता, हें पाहून माझ्या विनोदशून्य मनाला देखील हंसण्यासारखें कांहीं दिसतें ! आतां एवढी गोष्ट खरी कीं, आमचीं मनं जेवढीं असावीं तेवढीं शुद्ध नाहींत. या बारीक-सागीक गोष्टी पत्रात किती आणि कशा लिहिणार ?

आपली सदैव सेविका,
सरला

ता. क.—

नारायणराव पाठक हे इकडे आल्यास आपलें एखादें पत्र दाखवत्यें. आपण सत्याग्रहांत पडावें किंवा नाहीं याबद्दल ते आपल्या स्वभावधर्मा-प्रमाणें कांहींच निश्चित बोलत नाहींत !

[८] लेकीं बोले, सुने लागे

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणें.
ता. २२-८-२१.

चिरंजीव भाऊ यास त्याच्या वडिलांचे अनेक आशीर्वाद, विशेष.

वास्तविक मी जें लिहिणार आहे तें मला समक्ष सांगतां आलें असतें तर बरें झालें असतें. लिहिण्यानें झुलक गोष्टींना भलतेंच महत्त्व येतें, हें

खरें; पण समझ बोलतांना कदाचित् माझ्या तोंडून किंवा तुझ्या किंवा सूनबाईच्या तोंडून उगाच एखादा अधिकउणा शब्द निघून जावयाचा म्हणून पत्र लिहीत आहे. या पत्रांतील गोष्टी तुला समजत आहेत, पण तू सूनबाईला समजावून सांगाव्यास अशी इच्छा आहे. सूनबाईच्या मनांत बरेंच गैरसमज आहेत. ते वेळींच दूर झाले पाहिजेत. दुष्टपणापेक्षां गैरसमजानेंच संसारांत अधिक दुःखें उत्पन्न झालेलीं आहेत ! लोकांच्या संबंधांत गैरसमजामुळें उत्पन्न झालेले घोंटाळे पाहिले म्हणजे मला हंसूं येत असे. पण आतां माझ्याच कुटुंबांत हा राक्षस शिरला आहे तें पाहून रडूं येण्याची पाळी आली आहे ! असो. पहिली गोष्ट अशी कीं, तुझी आई सूनबाईला दुपारच्या सैपाकाला हात लावूं देत नाही, यामुळें ती रागावलेली दिसते. मी स्वतः पक्का सुधारक आहे आणि तू आणि सरलाहि सुधारक आहांत ; पण जुन्या बायकांचीं मनं एकदम कशी बदलणार ? ब्राह्मण-प्रभु अशा मिश्र विवाहाला तिनें परवानगी दिली हेंच तुजें आणि माझें नशीब. शिवाय ती संध्याकाळची आपली दशमी करून ठेवते आणि संध्याकाळचा सैपाक सगळा सूनबाईच्या स्वाधीन करते, या तिच्या स्वार्थत्यागाला कांहींच किंमत नाही का ? दुपारींहि चटण्या-कोशिंबरी वाढणें सूनबाईच्याकडे दिलेलें आहे. यांत तिनें पुढें पाऊल टाकलेलें नाही काय ? सूनबाईला आणखी एक मुद्दा समजावून सांग. तिची सासू आतां किती दिवस जगणार आहे ? भाऊ, तू सगळें जाणत आहेस. तिचा आजार बरा होण्यासारखा नाही...मला अधिक लिहवत नाहीं. सर्व गोष्टी ईश्वराच्या इच्छेप्रमाणें होणार !

दुसरी गोष्ट, सरलेला काम न सांगतां सूनबाईला तुझी आई काम सांगते आणि एकंदरीत पक्षप्रात करते. या बाबतींत देखील सूनबाईनें सारासार विचार करावा. आधीं घरात काम करण्यास नोकरचाकर आहेतच, तेव्हां कामाची तक्रार नसावी. दुसरें असं कीं, सरला माहेरचाशीण आहे आणि जुन्या पद्धतीप्रमाणें तिला कांहीं अधिक सवलती मिळणारच. मिळाव्यांत किंवा नाहीं हा प्रश्न निराळा. पण अशी ही जनरीत तरी आहे. सूनबाई साहेरी गेल्यावर तिची आई कशी वागते याचा विचार करण्यास तिला सांग. कोठल्याहि आईबापांना आपलीं मुलं अधिक असतात. गाय आपल्या वासांना चादते, तशी इतर वासयांना चालील काय ? सासराला

आपलें अपत्य जो चंद्र त्याच्या दर्शनानें जशी आनंदाची ऊर्मि येईल तशी नक्षत्रें, तारका वगैरे पाहून येईल का ?

तिसरी गोष्ट अधिक नाजुक आहे. सूनवाईना गाण्याबजावण्याची आवड आहे हें कांहीं वाईट नाही. पण गाणीं म्हणण्यांत आणि पेटी वाजविण्यांत वेळ किती दवडावयाचा ? आणि या कला शिकविणाऱ्याबरोबर वेळ किती घालवावयाचा ? सूनवाई वाईट आहे किंवा होईल असें मला म्हणावयाचें नाही, त्याप्रमाणेंच विन्दुमाधव म्हस्कर हे गायनमास्तर वाईट आहेत असेंहि मला म्हणावयाचें नाही ; पण या पद्धतीत धोका आहे हें मला सांगावयाचें आहे. काय असेल तें असो, गाण्याबजावण्यानें भावनावशात् येतें ही गोष्ट खरी. सूनवाई चांगली आहे, पण मास्तरांच्या मनात कधींच पाप येणार नाही असें आहे का ? गाणे-बजावणे शिकावें, पण हरतऱ्हेच्या मर्यादा पाळाव्यात. एकान्त करूं नये, बरोबर कोणी घेतल्याशिवाय कलाशिक्षकाबरोबर वारंवार फिरण्यास जाऊं नये, वगैरे वगैरे. या गोष्टी समक्ष सांगण्याचें धैर्य मला होत नाही ; पण तूंच जर शांतपणें, मन कलुषित होऊं न देतां, या गोष्टी समजावून दिल्यास तर उत्तम होईल. तूं आतां आपल्या कंत्राटाच्या धंद्याच्या निमित्तानें बाहेर असतोस, तेव्हां सूनवाईला मनोरंजनाकरिता गाणें वगैरे पाहिजे हें मला समजतें. पण धोक्याची सूचना देऊन ठेविली आहे. मनुष्य हा जितका चांगला आहे तितका वाईटहि आहे. मोठमोठे मोह तो बाजूला सारील ; पण एखादा क्षण असा येतो कीं, कांहीं तरी होऊन तो भलत्याच मोहाला बळी पडतो आणि अब्रूचा नाश करून घेतो !

इतके दिवस माझे सुखांत गेले. सरकारी नोकरी मिळाली, श्रीमंती आली, मुलेंबाळें उत्तम झालीं, जांवाई चांगला मिळाला, मुलाला आवडती आणि चांगली पत्नी मिळाली. (ती फार चांगली आहे असेंच माझे मत आहे.) पण जिच्याबरोबर मीं वयाचीं पन्नासांहून अधिक वर्षे अत्यंत सात्त्विक आनंदांत घालविलीं ती माझी सहधर्मचारिणी मृत्यूच्या मार्गाला लागली आहे ; जांवाई गार्धीच्या सत्याग्रहांत पडून दारिद्र्यांत राहूं पाहतात आणि लवकरच तुरुंगांत जाण्याच्या तयारींत आहेत ; सूनवाईच्याबद्दल लग्न झाल्यानंतर लवकरच लोकापवाद सुरू झाले आहेत ; घरांत भांडणें

नसलीं तरी कानांवर मधून मधून ऐकू येणारी कुजबुज आहे ; आणि मुलगा कंत्राटांमध्ये पैसे मिळवीत असला आणि उत्तम असला तरी त्याच्या बायकोबद्दल त्याला पुढेंमागें खरेखोटे लोकापवाद ऐकावे लागणार आहेत—असा हा देशाचा दृष्टीसमोर आणला म्हणजे लवकर डोळे मिटावेत अशी इच्छा उत्पन्न होते !

विनायकराव सत्याग्रहात पडावें म्हणतात. त्यांना ६००० रु. देण्याचें मीं योजिल्लें होतें ते देऊन टाकावेत आणि पुढें काहीं अपेक्षा करूं नये असें लिहावें म्हणतां. लिहिणें कठोर आहे, पण लिहिलें पाहिजे. याचा अर्थ असा नव्हे कीं त्यांना मी पुढें काहीं मदत करणार नाहीं ; पण माझ्या स्वभावाप्रमाणें या बाबतींत स्पष्ट सूचना देणें वरें वाटतें. त्यांना तूंच पत्र लिही. मी सरकारी पेन्शनर असल्यामुळ ते सत्याग्रहांत पडल्यावर त्यांच्याशीं मला कितपत संबंध ठेवतां येईल हा प्रश्नच आहे इति सुचवून ठेव.

“लेकी बोले सुने लागे” या म्हणीप्रमाणें तुझी आई वागतें आणि सुनेला सुधारूं पाहते. मी लेकाला पत्र लिहून सुनेला उपदेशाच्या चार गोष्टी सांगत आहे. सुनेला सुधारणें हाच दोघाचा हेतु, पण मार्ग मात्र भिन्न.

तुझे वडील,

अप्पा

ता, क.—

सहज गोष्ट आठवली म्हणून पत्रांतच लिहितों. तुझ्याकडे नारायणराव पाठक म्हणून तुझे मित्र येत असतात त्यांची लग्न करण्याची इच्छा आहे काय ? माझ्या एका ओळखीच्या गृहस्थाची मुलगी लग्नाची आहे. हे गृहस्थ त्यांच्या ओळखीचे आहेत. आणि मुलगीहि त्यांनीं पाहिलेली आहे. लग्नाची इच्छा असल्यास मी आपल्या मित्रांना पुढील मार्गाला लागण्यास सागतों.

अप्पा

[९] कलाप्रेम आणि नैतिक कल्पना

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.
ता. २५-८-२१

रा. रा. बिंदुमाधव म्हसकर, गायन मास्तर यांस—

इंदु काळे हिचा नमस्कार वि. वि.

आपण शिकवणीच्या वेळेशिवाय मला भेटण्यास येऊं नये. आपण आल्यावर मला नाहीं म्हणवत नाहीं, आणि वेळेचें भान न राहतां आपण फार वेळ बोलत बसतो, हें घरांत आवडत नाहीं आणि तें बरोबरहि आहे. आपल्याबद्दल माझें मन कलुषित नाहीं, पण लोकापवादाला भ्यालें पाहिजे.

कलाप्रेम आणि सांकेतिक नीतिकल्पना यांचा झगडा नेहमीं चाललेला असतो असें आपण नेहमीं म्हणत असतां तें आतां चांगलें प्रत्ययाला आलें. माझें कलाप्रेम मला गुंडाळून ठेविलें पाहिजे आणि आपल्याशीं बोलण्याचालण्यांत कितीहि आनंद वाटत असला आणि आपल्याबद्दल कितीहि आदर वाटत असला तरी परंपरागत रूढ चालरीत पाळलीच पाहिजे. नैतिक तारेच्या सुराशीं कलेच्या तारेचा सूर जर जुळला नाहीं, तर जीविताची सतार बदसूर वाजूं लागेल आणि कोणालाच कांहीं आनंद व्हावयाचा नाही. कळावें.

आपली कलाशिष्या,
इंदु काळे

[१०] लोकापवादाची झळ

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.
ता. १-९-२१

सरला भोळे हिचे पतिचरणीं अनेक नमस्कार वि. वि.

येथील सर्व मंडळी खुशाल आहेत. 'खुशाल' म्हणजे शारीरिक दृष्ट्या, आणि शारीरिक दृष्ट्या पाहिलें तरी 'आई' ही अपवाद आहे.

तिचें वजन कमी होत आहे आणि ती दिवसेंदिवस खंगत चालली आहे. शारीरिक रोग, अपचन, क्षय किंवा काय जो असेल तो आहेच, आणि शिवाय आपण सत्याग्रहांत शिरल्यामुळे आपली व माझी काळजी. त्यांत पुनः इंदुवहिनीबद्दलच्या कंड्या आणि त्यांबद्दलच्या काळजीची भर !

इंदुवहिनीबद्दल कंड्या आहेत त्या साफ खोट्या आहेत, पण त्या दुःख देतातच. पतिपत्नींच्या मनांत संशय उत्पन्न होणें हें जसें दुःखदायक (संशय साधार आहे का निराधार आहे हा प्रश्न गौण आहे.) त्याचप्रमाणें लोकापवादाचें आहे. कादंबऱ्यांतले नायक आणि त्यांच्या नायिका यांचा आणि आपला कांहीं संबंध नसतो, हीं सर्व काल्पनिक आहेत असं आपणांला पक्क ठाऊक असतं, तरी देखील त्यांचीं दुःख पाहून आपणाला वाईट वाटतं ; तसंच स्वकीयांबद्दलचे अकीर्तिकारक जनापवाद खोटे आहेत असं जरी ठाऊक असलं तरी दुःख होतं ; कारण हा असा मनुष्यस्वभाव आहे. खऱ्याखोट्याचा येथें संबंध नाही. आपल्या स्वतःबद्दल किंवा स्वकीयांबद्दल लोक कांहीं कुजबुजत असतात ही जाणीव ज्याला जाचक होत नाही तो पशु किंवा मुक्तच समजला पाहिजे !

आपण सत्याग्रहांत शिरणार आणि लवकरच सरकारचे पाहुणे होणार याबद्दल मी अभिमान बाळगूं का शोक करूं ? आपल्या उच्च ध्येयांबद्दल अभिमान वाटतो, पण मी आपली हिंदु स्त्री आहे. मी आपले पाय मागें ओढूं इच्छित नाही. (आणि ओढले तरी आपण मलाच ओढीत न्याल, पण मागें येणार नाही, हे मला माहीत आहे आणि म्हणूनच मला आपल्याबद्दल अभिमान वाटतो !) पण मी आपलं मन आपल्याजवळ नाही तर कोणाजवळ मोकळं करून सांगूं ?

अप्पा हल्लीं आईच्या आजारामुळें आणि एकंदर परिस्थितीमुळें वैतागलेले आहेत. विचारान्यांना सगळीं दुःखं गिळून वर पुनः आनंदाचें सोंग घ्यावें लागत आहे ; कारण त्यांनींच जर धीर सोडला तर मग इतरांनीं काय करावं ?

आईनें आशीर्वाद लिहिण्यास सांगितलें आहे. भाऊ कंत्राटें मिळविण्याच्या व मिळविलेलीं पुरीं करण्याच्या धांदलींत असतो. त्याला कधीहि स्वस्थपणा नाही. वहिनीवर अलोट प्रेम आहे आणि तिच्या कलाप्रेमाचें

कौतुक करावेसे त्याला वाटते. पण अलीकडे लोकांपवांदांमुळे गांगरून गेला आहे आणि कसे वागावे याबद्दल तो बुचकळ्यांत पडलेला दिसतो. वहिनीबद्दल त्याच्या मनांत गैरसमज उत्पन्न झाला तर मग दुःखाचा कळसच होईल. गैरसमजाने संसारांत अनेक आपत्ति उत्पन्न होतात, पण पतिपत्नींमधला गैरसमज म्हणजे सामान्य आपत्ति नव्हे. ही आपत्ति टाळण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे. माझ्याबद्दलची वहिनीची अढी राहिली तरी चालेल, पण हा गैरसमज फारच भयंकर. कळावे.

आपली पत्नी
सरला भोळे

[११] तूं माझी 'कस्तुरी' आहेस

बारडोली

ता. १०-९-२१.

मुशील पत्नी सरला हीस, आशीर्वाद विशेष.

मी येथे चार दिवसांपूर्वी आलों. लवकरच जेलखान्याचा रस्ता सुधरावा लागेल. पण गांधींना अल्पस्वल्प का होईना मदत करण्यांत अतिशय आनंद होतो. राजकारणाच्या क्षेत्रांत त्यांच्याहून भिन्न पण स्फूर्तिदायक व उचित असा मार्ग दाखविणारा कोणी दुसरा लायक नायक नाहीत हे एक; आणि एकदां राष्ट्रांने एखाद्याला नायक म्हटले म्हणजे शिपायाप्रमाण त्याच्या आज्ञा सगळ्यांनी पाळाव्यात, नाहीत तर मोठी काय होणार नाहीत, अशी माझी खात्री झाली आहे हे दुसरे; तसेच व्यक्तिदृष्ट्या त्यांचेबद्दल मला अत्यंत आदर आहे हे तिसरे. या तीन गोष्टींचा विचार केल्यास मी स्वतःच्या विचारांना का बाजूस सारतो हे ध्यानांत येईल. (माझीं ध्येये आणि माझे मार्ग तुला कोठे मान्य आहेत ? पण तूं माझी एकनिष्ठपणे भक्ति करीत आहेसच, तेव्हां माझ्या वर्तनाचे इंगित तुला सहज समजेल.)

गोष्ट ओघाला आली म्हणून लिहितों. गांधींच्या पत्नी कस्तुरबा या गांधीइतक्या मोठ्या योग्यतेच्या नाहीत. बाहेरच्या लोकांनी कांही म्हटले तरी मी अंतःस्थ गोष्टी आश्रमांत राहिल्यामुळे जाणतो. त्यांना गांधींची

सगळीं ध्येयें पूर्णपणें पसंत नसलीं तरी त्या सुपत्नी असल्यामुळें पतीच्या शब्दाबाहेर यत्किंचित् जात नाहीत. त्यांचा कमीपणा नव्हे तर त्यांचा मोठेपणा सांगण्याकरितां त्यांची स्वतःची वृत्ति सांगितली. गांधीपेक्षांहि त्या एका अर्थी मोठ्या आहेत. स्वतःची वृत्ति भिन्न असतां पतीकरितां एवढा मोठा स्वार्थत्याग करणारी पत्नी मी फार मोठी समजतो. तूं असेंच वागावंस म्हणून मी लिहिलेलें नाही. पण मी स्वतःला छोटा गांधी समजलों तर तूं माझी 'कस्तुरी' आहेस आणि एका अर्थी माझ्यापेक्षां तुझा स्वार्थत्याग मोठा आहे असें सांगण्याकरितां मी हें लिहिलें आहे.

तुझ्या भाऊचें मन चिंताव्यग्र झालेलें दिसतें. इंदुवहिनी तुझ्याबद्दल त्यांचे मन कलुषित करूं पाहते हें एक त्याला मोठें शल्य आहे. दुसरें शल्य म्हणजे इंदुवहिनीच्या चारित्र्याबद्दल संशय. लोकापवाद त्याच्या कानावर गेले आहेत. इंदु सौंदर्यामुळें आणि कलाकुशलतेमुळें त्याच्यापेक्षां लोकांत अधिक प्रसिद्ध आहे म्हणून त्याला लोक 'मिस्तर इंदु' म्हणतात हें कांहींच नाही. असल्या बोलण्यांत उगीच कांहीं तरी विनोद करावयाचा असतो हें तो ओळखून आहे आणि तोच स्वतःला मित्रमंडळींत 'मिस्तर इंदु' म्हणून म्हणवून घेतो! त्यानें एका पत्रांत मला पुढील गोष्ट लिहिली आहे. नवीनच आलेल्या एका फाजील पेन्शनगनें टेनिस क्लबावर "कां हो मिस्तर भाऊराव, थिन्दुमाधव म्हस्करांबरोबर फिरावयास जातांना कधीं कधीं दिसतात त्या त्यांच्या पत्नी का हो?" असें मिस्किलपणें त्याला विचारलें आणि दुसऱ्या एका साथीदारानें त्याची चूक तितक्याच साळसूदपणानें लक्षांत आणून दिल्यावर "चुकलों बरं का भाऊराव, क्षमा करा" म्हणून सगळी गोष्ट हंसण्यावारी नेली ! भाऊनेंहि त्या वेळीं गोष्ट हंसण्यावारीच नेली, पण ती त्याला शल्याप्रमाणें बोंचत आहे असें त्याच्या पत्रावरून दिसतें. बरें, या गोष्टी कोणाजवळ बोलतां येत नाहीत. तोंड दाबून बुक्यांचा मार. इंदूजवळहि त्या बोलतां येत नाहीत, कारण फायदा न होतां उलट तिच्या दुःखांत भर घालण्याचें श्रेय मिळावयाचें. इंदूवर त्याची अतिशय भक्ति आहे. तिचें कोडकौतुक करण्यांत त्याला आनंद होतो. लोकापवादाला तो भीत नाही, पण अलीकडे त्याचें मन द्विधा

होऊं लागलेलें दिसतें. तूं त्याच्या चित्ताला शांति मिळेल असें कांहीं करूं शकशील काय ? का मी तिकडे एकदां येऊ ? मनांत आणलेस तर इंदूचें प्रेम आणि तिचा विश्वास तुला आपलासा करतां येणार नाही असें नाही. निश्चयपूर्वक त्या मार्गाला लाग.

नारायणराव पाठकांना काशी ढवळे ही मुलगी सांगून आली होती त्याचे काय झालें ? तिच्यावर त्यांचें प्रेम आहे हें मला त्यांच्याकडूनच किती दिवस तरी ठाऊक आहे. प्रेमपाशांत न सांपडतां इतिहास-संशोधन करण्याचा त्यांचा विचार दिसतो. चुकत आहेत. कळावें. हे आशीर्वाद.

तुझा प्रिय पति,
विनायकराव

[१२] मनांतलें विष अखेर बाहेर पडलेंच

पुणें,

ता. १०-१-२१.

मित्रवर्य विनायकराव भोळे यांस भाऊचा साष्टांग नमस्कार विनंति विशेष.

मनःस्थिति फार वाईट झालेली आहे. आपण एकदां येऊन जावें.

इंदूबद्दल सरलेला माझ्याशीं कांहीं बोलावयाचें आहे असें तिच्या अविर्भावारून आणि अर्धवट सोडलेल्या वाक्यांवरून दिसतें, पण ती बोलत नाही. सांगावें का न सांगावें अशांतलें कांहीं गुह्य दिसतें.

मीं इंदूला ४ दिवसांपूर्वी स्पष्टपणें विचारलें कीं, त्रिंदुमाधव म्हस्कराची शिकवणी बंद करणें इष्ट नाही का ? त्याचीं विवाहसंस्थेबद्दलचीं मते रशियांतल्या बोलशेविक लोकांसारखी आहेत. त्याच्या चारित्र्याबद्दल पुष्कळ वाईट गोष्टी ऐकिवांत आहेत. त्याच्या सगतीमुळें तुझहि नांव बद्दू होत आहे, वगैरे गोष्टी मीं सांगितल्या. पण ती म्हणाली कीं, लोकापवादांना भिण्याचें कारण नाही. मी बोलतां बोलतां सहज म्हटलें कीं, “म्हस्कर हे पेटी चांगली शिकवितात, त्यांचीं मते कांहीं असलीं तरी त्यांचें बोलणें-चालणें चांगलें असतें. इतकेंच नाही तर मोहकहि असतें.” ती हंसली आणि म्हणाली, “होय, मोहक असतें खरें.” “त्यांचें पेटीवादनच नव्हे तर तेहि तुला मोहक वाटत असतील.” मीं म्हटलें.

“हो तेंहि खरें आहे.” ती म्हणाली.

“त्यांच्याबद्दलचा मोह मर्यादेपलीकडे जात चाललेला नाही ना ?”
मी विचारलें.

“जात चालला असला तरी मी तो आवरूं शकेन असें वाटतें. ज्या दिवशीं मला त्यांच्याशीं प्रेमसंबंध ठेवावासा वाटेल, त्या दिवशीं मी आपणांला सांगून वेगळी राहीन ; पण आपणांला फसवून भलतें कांहीं करणार नाहीं. विवाहाबद्दलच्या जुन्यापुराण्या कल्पना मीं केव्हांच सोडल्या आहेत, पण पतीला फसविणें हें मी पाप समजतें. पति आवडेलनासा झाल्यास घटस्फोट करणें हें पाप नव्हे, तर तें कर्तव्यकर्म मानतें.”

अशा प्रकारची तिची भाषा ऐकल्यावर तिच्याबद्दल मला आदर वाटू लागला आणि हिचा संशय घेऊन पेटीवादन तूं शिकू नकोस असें सांगणें म्हणजे स्वार्थी प्रेमानें निर्जीव पण रूढ झालेल्या नीतीच्या नांवाखालीं जिवंत कलोपासनेची गळचेपी करण्यासारखें आहे असें वाटू लागलें.

तथापि पुरुषाचें मन मोठें संशयखोर म्हणतात तेंच खरें. इंदूचें निष्कपट मन आणि तिचें सरळ निर्भीड वर्तन पाहून माझे मन दिङ्मूढ झालें आहे. तिला तुम्हीं पत्रद्वारे विचारून खलासा करून घ्यावा. मला कळवा किंवा जमल्यास आपण यावें.

आईचें वजन १५० होतें तें आतां १०० वर आलें आहे. आप्पांची प्रकृति. वयोमानाप्रमाणें बरी आहे. मला कंत्राटामध्यें पैशांची चांगली प्राप्ति होते. वेळ कसा जातो हें समजत नाहीं. पण हेंच माझ्या दुःखाचें कारण असेल ! कंत्राटांमुळे बायकोशीं बोलणें—चालणें होत नाही ! ईश्वर वस्ताद खरा. पैसे देतो ; पण अशी मेख मारून ठेवतो. बायको सुंदर देतो, पण... दिवाणखाने आणि खोल्या पुष्कळ देतो... पण याच खोल्या, इच्छा नसतांना मनांतलें विष अखेर बाहेर पडलेंच ! केव्हां तरी ओकारी बाहेर पडणें अवश्यच होतें.

आपला. मेहुणा व स्नेही,
भाऊ काळे

[१३] मर्यादातिक्रम

काळे यांचा वाडा
नारायण पेठ, पुणे.
ता. २०-९-२१.

पतिचरणीं सरलेचा नमस्कार विशेष.

मी पत्र लिहिणार आहे तें लिहिण्यास आरंभ कसा करावा हेंच समजत नाही. म्हणून विशेष विचार न करतां एकदम विषय—प्रवेश, प्रस्तावना न करतां करतें. पांचसहा दिवसांपूर्वी मी दिवाणखान्याजवळच्या खोलींत इंदुवहिनी पेटी शिकतात तेथें काहीं कामाकरितां गेलें असतां बिन्दुमाधव म्हस्करांना किंचित् अतिप्रसंग करतांना पाहिलें ! मी लगेच खोलीबाहेर आलों आणि घामाघूम झालें. हें मी अद्यापि कोणापाशींहि बोललें नाही. माझी समजूत आहे कीं, बिन्दुमाधवांनीं इंदुवहिनींची इच्छा नसतां मर्यादातिक्रम केला. अशी समजूत कां आहे हें शब्दांनीं सांगतां येत नाही, पण बायकांना समजतें. इंदुवहिनींशीं यासंबंधीं बोलवेंत वाटतें, पण त्यांच्या मनांत आधींच अढी ; मी हा विषय काढल्याबरोबर त्या भलतेंच काहीं बोलायच्या. गैरसमजामुळे माझें मन कलुषित होऊं नये म्हणून मी त्यांच्याशीं योग्य संधि पाहून बोलणारच आहे. बोलणें होईल तोंपर्यंत मला भाऊशीं मन मोकळें करून बोलतां येत नाही. चोरट्यासारखें होतें.

आईची प्रकृति त्यांतल्या त्यांत बरी आहे. इतर सर्व त्यांतल्या त्यांत ठीकच आहे. आपले मित्र नारायणराव पाठक यांना एक चांगली मुलगी सांगून आली होती, पण इतिहाससंशोधन सोडून लग्नाची उपाधि लावून घेण्यास ते तयार नाहींत. मुलगी बाकी (आमच्या बायकी बुद्धीप्रमाणें तरी) चांगली होती आणि नारायणरावांनीं इतिहासजिज्ञासेचें एवढें स्तोम न माजवितां लग्न केलें असतें तर बरें झालें असतें, अशी माझी बायकी बुद्धि सांगते. ते भाऊकडे आले म्हणजे गुप्त राजे, शुंग राजे, आंध्रभृत्य इत्यादिकांच्या नाण्यांबद्दल आणि शिलालेखांबद्दल, तसेंच शिवाजीच्या जन्म-तिथीबद्दल आणि बाळाजी विश्वनाथाच्या नाशिक येथें सांपडलेल्या पूर्वजांच्या नांवांबद्दल उत्साहानें काहीं तरी माहिती सांगत असतात. मृतांबद्दलची ही माहिती चांगली आहे ; पण जिवंत पत्नीशीं त्यांनीं संभाषण केलें तर तें

अधिक आनंददायक होईल आणि त्यांची प्रकृति बिघडलेली दिसते ती चार घांस ताजे खाण्यास मिळाले तर सुधारेल. पण ध्येयवादी लोक आमच्यासारख्या व्यावहारिक बायकांचे कशाला ऐकतील ? त्यांना पत्नी-प्रेमापेक्षा देशप्रीति किंवा ज्ञानप्रीति अधिक वाटणार !

आपली एकनिष्ठ व्यावहारिक पत्नी,
सरला

ता. क.— इंदुवहिनीला लवकरच भेटत्ये आणि खुलासा करून घेऊन लगेच आपणांस पत्र लिहित्ये.

सरला

[१४] देवा, गैरसमज कां उत्पन्न करतोस ?

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.
ता. २४-९-२१.

पतिचरणीं नमस्कारपूर्वक विनंति विशेष.

आज सर्व खुलासा झाला. मीं म्हटल्याप्रमाणेच होते, म्हणजे इंदु-वहिनींची इच्छा नसतां आणि त्या गैरसावध असता तो प्रकार झाला. प्रथम त्यानें पुष्कळ साखर पेरली आणि विवाहसंस्थेबद्दल भलताच आदर बाळगणें कसे पाप आहे, पत्नीनें घटस्फोट केल्यावर काय पाहिजे तें करावें, तोंपर्यंत भलतीच गोष्ट करणें हें सांकेतिक विवाहनीतीच्याच नव्हे तर नित्य व स्वभावसिद्ध नीतीच्या विरुद्ध आहे असें जेव्हां तिनें सांगितलें, तेव्हां त्यानें तो विषय बदलला. हळू हळू त्यानें दुसऱ्या मजेदार गोष्टी सांगण्यास आरंभ केला आणि उद्दीपक पेटीवादन करून शून्यमनस्क स्थितींत ती बसली असतां तिला त्यानें एकदम जवळ ओढलें, आणि त्याच वेळेस मी तेथें गेल्यें.

मी पाहिलेली गोष्ट कोणाजवळहि बोलल्ये नाही, फक्त आपणांस पत्रांत लिहून कळविली आहे, दुसऱ्या कोणास कधीहि सांगणार नाही, मी तुम्ही

पाठ राखणारी वहीण आहे, तुझी वेअब्रू ती माझी वेअब्रू, इत्यादि गोष्टी मीं तिला सांगितल्यावर तिला बरें वाटलें. आणि आम्ही आतां मैत्रिणी झालों आहोंत.

पत्रांत ही हकीकत थोडक्यांत लिहिली आहे ; पण हुंदके, आवढे अश्रु-पात, पदरानें डोळे पुसणें, मांडींत डोकें खुपसणें, पाठ थोपटून पदरानें डोळे पुसणें, वगैरे गोष्टी कादंबरींत वर्णन करावयाच्या असतात. पत्रांत लिहून काय उपयोग ? कल्पनेन त्या आपणास जाणतां येतील. तो दिवस आणि तो अनुभव मी कधीं विसरणार नाहीं एवढेंच मी लिहित्यें. प्रथम आम्हांला कितीहि दुःख झालें असले तरी या समान दुःखामुळच आमचीं मनं आतां निर्मळ झालीं आहेत. मी दुष्टपणा करून सगळ्या जगांत बोभाटा करीत अशी इंदुवहिर्नीना भीति होती ! आणि कोणाबद्दल ही भीति तर माझ्या-बद्दल ! देवा, असे गैरसमज उत्पन्न करण्यात तुला काय भूषण वाटतें ? असो. शेवट फारच गोड झाला आहे. आतां यापुढें तरी कोणाच्या मनांत गैरसमज उत्पन्न होऊ नये.

घरांत भाऊ चमत्कारिक वागतो आहे, पण लवकरच त्याच्याशीं मन मोकळें करून बोलून (पण मुद्याची गोष्ट माझ्याजवळच ठेवून) त्याचें मन शुद्ध होईल असे करत्यें. आईची प्रकृति आहे तशीच आहे. अप्पा अलीकडे कोणाशींच फारमें बोलत नाहीत. तरी गोड बोलून नारायण-राव पाठकांनीं त्यांचेजवळून घराण्यातले अगदीं जुने कागद वाचण्याकरिता अखेर मिळविलेच ! उग्राचे बाबतींत त्यांनीं नकार निश्चितपणें दिल्याचें लिहिलें आहे काय ?

आपली पत्नी,
सरला

[१५] बायकांना उच्च आकांक्षा समजत नाहीत ?

साखरपें,

ता. २२-९-२१.

रा. रा. नारायणराव पाठक यास कु. काशी ढवळे हिचे नमस्कार.

आपल्या आणाभाका झाल्या होत्या व आपणा उभयतांना तरी आपल्या लग्नावद्दल संशयच नव्हता. योग्य काळीं जनरीतीप्रमाणें वडिलांकडून आपणांस पत्र गेलें. अनुकूल उत्तर उलट डाकेनं येईल अशी आशा करीत मनांत माडे खात होत्यें. पण भ्रमाचा भोपळा फुटला ! माझें नशीबच फुटकें त्याला आपण काय करणार ? आपलें उडवाउडवीचें आणि धरसोडीचें उत्तर वाचून काय वाटलें तें पत्रांत लिहितां येत नाही. शाकुंतल नाटकांतील पांचव्या अंकांत दुष्यंत राजानें “शकुंतला ही माझी कोणी नाही. तिला मीं लग्नाचें कधीं वचन दिलें नाही,” असं जेव्हां म्हटलें तेव्हां तिला काय वाटलें असेल याची मला आतां कल्पना येते. दुष्यंत पहिल्या अंकांत विदूषकाला म्हणाला कीं, “शकुंतलेविषयीं माझें मन आसक्त झालेलें आहे तें सगळें खोटं बरं का, तें मी उगाच काहीं तरी थट्टेनं बोललों.” (परिहासविजलितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ।) हेच आपण मला उत्तर देणार काय ? आपलें सगळें बोळगंचालणं, आपल्या आणाभाका, आपले पुढचे वेत, आपल्या आकांक्षा, हें सगळें “परिहासविजलितम्” होतं म्हणावयाचं ?

आपणांला हा ‘परिहास’ असेल; “आहे” असंच आतां म्हटलं पाहिजे. “आपला खेळ होतो, पण आमचा जीव जातो” असं गोष्टीतल्या बेडक्यांप्रमाणें म्हणण्याशिवाय दुसरें मी काय करणार ?

आपण इतरांप्रमाणें चंचल-चवचल नाही आणि आपण लग्नाला ‘होय’ म्हणण्यास कांकू करतां तें आपल्या उत्कट ज्ञानलालसेच्या मी आड येईन या भीतीनं आपण म्हणत असाल अशी माझी कल्पना आहे. पण मी आपल्या ऐतिहासिक संशोधनाच्या आड येईन अशी कल्पना तरी मनांत कां यावी ? आम्हां बायकांना उच्च आकांक्षा समजत नाहीत ? का आम्हांला दारिद्र्यांत राहतां येत नाही ? कल्पना तरी काय आहे !

‘आमच्याविषयी आपली कल्पना कांहींहि असो, मी आपल्यासारख्या पुरुषांना आपण लग्न करण्याचें नाकारिलें तरीहि थोरच समजत्यें. किंबहुना ध्येयाकरितां “नाहीं” म्हणूं शकतां म्हणूनच थोर समजत्यें. मघाशीं दुष्यंताची उपमा दिली ती क्षणिक रागाच्या भरांत दिली.

आपण योग्य तेंच करावें. मीहि योग्य तेंच करीन, म्हणजे आपण नाहीं म्हटल्यास जन्मभर अविवाहित राहीन.

आपली वालमैत्रीण,
काशी ढवळे

[१६] ‘श्रेष्ठ भारिष्ठ ?’

इतिहास सशोधन मंदिर,
सदाशिव पेठ, पुणे,
ता. २९-९-२१.

मित्रवर्य विनायकराव भोळे, मुक्काम बारडोली, यास नारायण पाठक,
मुक्काम पुणें, याचा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

मला काशी ढवळे ही मुलगी सांगून आली आहे. तिच्याशीं सुसुहूर्त पाहून मीं लग्न करावें, द्रव्यसाहाय्य पाहिजे असल्यास (श्वशुरांकडून मागून घेऊन) तें देण्यास तूं तयार आहेस वगैरे गाष्टी तूं लिहितोस हे आनंददायक आहे. काशी ढवळे ही मुलगी खरोखरच चांगली आहे, सुहूर्तहि चांगला सांपडेल, ग्रह आडवे आल्यास त्यांचो शांति करण्याचें सामर्थ्य ‘भूयसी दक्षिणेंत’ आहे, वधूचें प्रेम आहे आणि योजिलेल्या वराचेंहि निःसीम प्रेम आहे हें तुला ठाऊक आहेच, पण त्याची इच्छा नाहीं त्याला तूं काय आणि मी काय करणार ? इतिहाससंशोधनाचें मला आतां वेडच लागलें आहे. ‘वेड’ आहे हें मला ठाऊक आहे, पण तें आता जायचें नाहीं. ध्येयवादी नादी लोक असेच मरावयाचे. देशाच्या नादीं लागून तूं संसारात्ती होळी करून घेत आहेस हे पाहूनच मी संसारांत पडत नाहीं ! कलेचें वेड, असेच वाईट. आपल्या आपल्या कामाची बाबको इंदु

हिचें उदाहरण आतां माझ्या डोळ्यासमोर आहे. ती वाईट नाही याची मला दखलगिरी आहे, पण किती चांगली असली तरी बिन्दुमाधव कांहीं तरी दुष्टपणा करून अलम दुनियेंत लिचें बदन!म करील आणि मग तिला जिवापेक्षां अब्रु प्यारी असल्यामुळें ती केव्हांतरी आपला नाश करून घेईल अशी मला भीति वाटते. हे सर्व कशामुळें होणार आहे तर कलेच्या प्रेमांमुळें, जगातलीं प्रेम म्हणजे वेडें ! पौक कसलाहि असो, तो केव्हां तरी शोककारक व्हावयाचाच ! प्रेम हें अल्लाविपर्यी असो किंवा इलमाविपर्यी असो, परीविपर्यी असो किंवा प्याण्या दोस्तासंबंधीं असो, तें मनुष्याला पागल बनवितें, असें एका उर्दू कवीचें अनुकरण करून मी म्हणतो. शेक्सपिअरनेंहि प्रेमी आणि पागल यांना एका माळेचे मणी म्हटलेले आहे हे तुला ठाऊकच आहे. तात्पर्य, प्रेम म्हणजे पागलपणा. जें जितकें दिसण्यात सुंदर तितकी त्याला कीड लागण्याची भीति अधिक. जें जितकें समाजाला उपयोगी तितकें तें व्यक्तीला मारक. सृष्टीचा आणि इतिहासाचा हा सिद्धांत त्रिकालाबाधित आहे.

तुझ्या तिकडे कोणाजवळ ऐतिहासिक महत्त्वाचे कागद मिळणें शक्य आहे का ? विचारून पाहावें. पेशवाईत गायकवाड आणि पेशवे यांमध्ये पुष्कळ कटकटी होत, त्यामुळें मातबर मराठी सरदारांची तिकडे आमद-रपत्ती पुष्कळ होती. कळावें.

आपला मित्र,
नारायण पाठक

ता. क.--हें पत्र लिहून झालें, पण डाकेंत टाकण्याचें कांहींतरी निमित्त होऊन राहून जात आहे. काशी ढवळ ही माझी बालमैत्रीण आहे व मी एके काळीं तिच्याशीं लग्न करण्यासंबंधीं वचनबद्ध होतो. आमच्या प्रेमाच्या गोष्टी मीं तुला कितीदां तरी ऐकविल्या आहेत. पण दोन वर्षांपूर्वीं ज्ञान-प्राप्ति व ज्ञानसंवर्धन, विशेषतः महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें संशोधन, हें मी आपल्या आयुष्याचें ध्येय ठरविलें हें तुला ठाऊक आहे. तरी देखील जणु कांही कांहीं एक ठाऊक नाहीं अशा तऱ्हेचें तूं कां लिहितोस ! मी वचन मोडलें हें वाईट असेल -आहे--हें मला समजतें. तिचें माझ्यावर उत्कट प्रेम आहे हें मी जाणतो. माझ्यावरच्या प्रेमापायीं तिचें कदाचित् प्राणोत्क्रमणहि

होईल हंदि मी कल्पनेनें कल्पूं शकतो. अशा स्थितींत तिला मारण्याचें पाप माझ्या मार्थी येणार हें मी ओळखतो. पण कर्तव्यामध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेद आहेच. आणि काशी शहाणी आहे. ती प्रेमाचें नियमन करून आपल्या जीविताला नवीन वळण लावील अशी मला उमेद आहे. आणि म्हणून मी प्रेमविषयक कर्तव्याचा त्याग करून ज्ञानविषयक कर्तव्य करण्याचे श्रेष्ठ धारिष्ट दाखविण्याचें योजिलें आहे.

पण प्रश्न असा पडतो की, मी आपल्या मनाची फसवणूक तर करून घेत नाहीं ना? मी नादिष्ट आहे आणि एका नादीं लागलों म्हणजे दुसरे नाद विसरतो या स्वभावदोषामुळे तर मी काशीला तोंडाघशीं पाडीत नाहीं ?

नाहीं. ज्ञानप्राप्तीच्या नादामुळें काशीला मी विसरलों नाहीं. तिला विसरणें शक्यच नाहीं मनाची कुत्तर ओढ होते. पानपतच्या 'भाऊगर्दी'त सांपडलेल्या मराठ्या मर्दाला पळ काढणें चांगलें किंवा वाईट हें ठरविणें जसें कठीण पडले असेल त्याप्रमाणेंच माझ्या मनाची स्थिति झाली आहे. नाना फडणविसाप्रमाणें पळून जाऊन पुढें डोक्याचा पराक्रम करूं, का काशी ढवळेरूपी पठाणाला शरण जाऊन धर्मान्तर करूं (कारण कर्तव्यकर्म सोडणें म्हणजेच 'धर्मान्तर' करणें), हा माझ्यापुढें प्रश्न आहे. हा प्रश्न सुटत नाहीं म्हणून काय करूं असें मला झालें आहे. इतके दिवस पत्र टाकलें नाहीं आणि अजूनहि टाकीत नाहीं.

आज संध्याकाळीं राजवाडे व वासुदेवशास्त्री खरे भेटले. त्यांना माझी अडचण सांगितली. त्यांनीं "लग्न करून घे" असें सांगितले. पण त्यांच्या शब्दांचाच नव्हे तर सर्व आयुष्याच्या ध्येयाचा रात्रौ १२ वाजेपर्यंत विचार केला. अखेर एकदम स्फूर्ति होऊन निश्चय झाला, समाधान वाटलें. "लग्न करावयाचें नाहीं" हाच तो निश्चय. उद्या सकाळीं उठल्याबरोबर पत्र डाकेनें टाकणार.

नारायण पाठक

[१७] मनांतील शल्य

पुणे.

ता. ३०-९-२१.

रा. रा विनायकराव भोळे यांस इंदु काळे हिचा नमस्कार वि. वि.

मीं इतके दिवस आपणांस कधीहि पत्र लिहिलें नाहीं, पण आज लिहीत आहे याचें कारण तसेंच महत्वाचें आहे. पत्रांतील भाषेकडे आणि शुद्धलेखनाकडे आपण चोखंदळपणानें पाहतां हें मला ठाऊक आहे, पण मला जसें येईल तसें मी लिहित्यें. चुका दाखविण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं.

पत्र लिहिण्याचें कारण असं कीं, माझ्याविषयीं हल्लीं घरींदारीं फार संशय उत्पन्न झाला आहे (‘दारी’च असता तर मला त्याची पर्वा नव्हती, पण ‘घरी’हि आहे म्हणून पत्र लिहावें लागत आहे.) संशय अगदीं निराधार नाहीं. विंदुमाधव म्हस्कर याचा माझ्याशीं बराच परिचय झालेला आहे आणि ते मला पेटी आणि गाणें शिकवणीपुरतेंच नव्हे तर अधिक वेळ शिकवीत बसतात; इतकेंच नव्हे तर त्यांनीं एकदां किंचित् अतिप्रसंगहि केला हें आपणांजवळच मी कबूल करत्यें (सरलावन्संकडून हे अगोदरच आपणांला कळलं असेल म्हणून तें लपविण्यांत अर्थहि नाहीं!) परंतु काय असेल तें असो, त्याचें हृदय वाईट असेल असें मला वाटत नाहीं. भक्ति-रसाचीं पदे त्यांनीं म्हटलेलीं ज्यांनीं ऐकलीं असतील त्यांना माझे म्हणणें पटेल. खऱ्या भक्तीचा ओलावा असल्याशिवाय अशा रीतीनें पदे म्हणताच येणार नाहींत. फुफ्फुस विषडून दमा झालेल्या मनुष्याला जसें गाता येणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच हृदयाला कीड लागून अनीतिमान् झालेल्या मनुष्याला गाण्यांत उत्तम भक्तिरस आळवितां येणार नाहीं. अलगुजाला किंवा ‘फ्ल्यूट’ला चीर गेली असली तर चांगले सूर त्यांतून कसे निवृत्तील? उत्तम गाण्याची देखील अशीच गोष्ट आहे,--हृदयांत विघाड झाला असला तर दुसऱ्यांच्या हृदयाचा ठाव घेणारे सूर त्यांतून निघणारच नाहींत. आतां एखादवेळेस मनुष्याला मोह होणार नाहीं असं नाहीं. पण हा त्याचा कायमचा स्वभाव आहे असं मानूं नये—निदान असं माझे आपलें बायकी मत आहे. हृदयांत खऱ्या भक्तीचा ओलावा असल्याशिवाय अशा रीतीनें पदे म्हणतांच येणार नाहींत. आतां देहधर्मानुसार मनुष्य

एखादवेळेस घसरतोच आहे, ही गोष्ट निराळी. माझी ही अशी दृष्टि आहे; पण लोकांना भलताच संशय येतो. मी म्हणतें विंदुमाधव वाईट असतील—‘आहेत’ असें आपण घटकाभर धरूं या—पण त्यांच्याजवळ गाणं आणि पेटी शिकण्याला काय हरकत आहे? आपलें मन खंवीर असलं म्हणजे झालं. मला त्यांच्यापासून कला शिकावयाची आहे आणि माझी कलेची तहान भागवून घेतांना मी इतर गोष्टीकडे कशाला पाहूं? अगदीं खरं बोलायचं म्हणजे मला त्यांचं गाणं—बजावणं—आवडतं असं नाहीं तर त्यांच्या वरोवर बोलणं—चालणं—हि आवडतं. पण त्यांत काहीं पाप आहे असं मला वाटत नाहीं. मला हरतऱ्हेच्या कलाकौशल्याची आणि मुंदरतेची आवड आहे ती लोकापवादासाठीं मला दावतां येत नाहीं. ती दावून चिरडून टाकणं आपणांला इष्ट वाटत अमल्यास कळवावं. आपले मत मला फार विचारार्ह वाटतं म्हणून लिहीत आहे. बायकांना स्वतःच्या कांहीं आवडी-निवडी नसाव्यात काय? कलेच्या प्रेमाकरितां त्यांनीं कलाकुशल लोकाशीं परिचय केला तर तो वाईट काय? कलावंत हा नेहमीं वाईटच असतो काय? आणि तो वाईट असला म्हणून त्याच्या कलेलाहि त्याच्या वाईटपणाचा विटाळ होतो काय? हा विटाळ त्याच्याशीं कला शिकणारांनाहि बाधक होतो काय?

‘त्यांना’ माझ्या सगळ्या हौशी पुरवाव्याशा वाटतात, पण विंदुमाधवांचा संशय येतो. ते काहीं स्पष्ट बोलत नाहीत, पण लोकापवाद त्यांच्या कानांवर वारंवार आदळून त्यांना चैन पडूं देत नसावेत. त्यांच्या मनांत कांहीं तरी मला स्पष्ट सागावेंसें वाटत असावें, पण सागवत नाही. माझीहि अशीच अवस्था झाली आहे. विंदुमाधवांचा अतिप्रसंग मी सरला-वन्सना सांगितला (आपणांलाहि आतां या पत्रात कळविला); पण त्यांना प्रांजलपणें सांगवत नाहीं; भीति वाटते. भीति कसली ती सांगतां येत नाहीं. शिकवणी बंद करतील ही भीति आहेच. पण खरी भीति भलत्या संशयाची. मी गुन्हांत साथीदार आहे आणि आपला गुन्हा लपविण्याकरितां साथीदारावर उलटत आहे असा कदाचित् संशय यावयाचा. म्हणून काहींच बोलूं नये असं वाटतं. पुरुषांचं मन कोणीं सांगावं? आणि त्याचं मन कळुषित झालं तर माझ्या जन्माचं मातेरं होईल. मला टाकतील. हें कांहींच

नाहीं, - खरं दुःख याचं कीं त्यांच्यासारख्यांना मीं दुःख दिलं आणि त्यांच्यासारख्यांचे प्रेम मीं गमावलं !

आपणाला सगळ्या गोष्टी दिव्यशित केल्या आहेत (विस्तारानें लिहूं लागल्यावर एक कादंबरीच होईल !), तरी आपण योग्य तो उपदेश मला करावा आणि वाटल्यास त्यांनाहि करावा. त्यांचं मन अलीकडे माझ्याशीं खुलं नाही हें माझ्या हृदयातील शल्य आहे. तें कसंहि करून दूर करावं.

सरलाबन्संची प्रकृति ठीक आहे. त्या आपणाला लवकरच छोटासा अहेर करतील असं वाटतं. पण त्या अहेराचें कौतुक करण्यास आपण इकडे यावें ; पण सरकार येऊं देते का आपणास तुरुंगात डावून ठेवतें हा प्रश्नच आहे. इतके दिवस सगळ्यांचे आनंद'त गेले, पण आतां सगळ्यांनाच आप-आपल्या परीनें काळज्या उत्पन्न झाल्या आहेत. ईश्वराची मर्जी.

इंदु काळे

[१८] धर्माभिमानी ?

कसबा पेठ, पुणें

ता. ९-१०-२१.

रा. विनायकराव भोळे, मुक्काम बारडोली, यांस सा. न. वि. वि.

आपले हितचिंतक म्हणून हें पत्र लिहीत आहों. आपले मित्र नारायणराव पाठक यांचा सौ. इंदुबाई यांच्याशी फार परिचय होत चालला आहे तो लोकाना पाहवत नाही. आपणांला पाहवत असल्यास कोण काय करणार ? सुधारकांना काय वाटेल तें वाटो, आम्हां सनातनी हिंदु लोकांना तरी असला अतिपरिचय आवडत नाही. त्रिदुमाधव म्हस्करांचेबद्दल नारायणराव गांवामध्ये खोड्या कंड्या उठवीत आहेत. पण हें सर्व आपलें कृष्णकृत्य झांकण्याकरितां आहे. भाऊराव काळे यांना आम्हीं पत्र लिहिलेंच आहे. आपण त्यांचे नातलग व स्नेही म्हणून आपणांसहि लिहीत आहों.

सही करणें कायद्याच्या दृष्टीनें धोक्याचें आहे म्हणून आम्ही कसबा-पेठवासी सनातन धर्माभिमानी लोक सही करीत नाही.

आपले

धर्माभिमानी हितेच्छु

[१९] मनांतील किल्मिपें कशीं निघून जातील

बारडोली,

ता. १०-१०-२१.

सौ. इंदुबाई काले यांस विनायकराव भोले याचा नमस्कार वि. वि.-

तुमचें पहिलेंच पण विलक्षण पत्र मिळालें. तुम्ही प्राजलपणें आणि माझ्यावर पूर्णपणें विश्वास ठेवून अत्यंत स्नेहभावानें पत्र लिहिलेंत हे पाहून आनंद झाला. पण मजकुरानें मात्र मनाची चळवळ झाली.

भापाशुद्धीकडे आणि शुद्धलेखनाकडे माझी जी नजर असते तिची आपल्या कुटुंबांत चेष्टा उडविण्यात येतें हें मला टाऊक आहे पण गाणें ऐकतांना बंदसूर आले म्हणजे जसें तुम्हांचा होत असेरु तसेंच मला अशुद्ध लेखन पाहिल्यानें होतें. पण हा अगदीं गौण प्रश्न आहे.

तुमच्या पत्रांतील महत्त्वाच्या भागासंबंधीं काय लिहावें हें निश्चित ठरविणें कठिण आहे, म्हणून जे विचार जसे सुचतील ते तसे लिहितों.

(१) भाऊरावांच्या कानांवर सर्व प्रकारचे लोकापवाद गेले आहेत व ते 'मित्र' मंडळींच्या कुचेष्टांचा विषय झाले आहेत; तरी मुद्रा ते तुम्हांला एका शब्दानें दुखवीत नाहींत किंवा स्वातंत्र्याच्या आड येत नाहींत. यांत त्यांचा जो मनाचा थोरपणा आहे तो कधींहि विसरूं नये.

(२) दुसरी गोष्ट अशी कीं कलेची आवड ठीक आहे, पण कलेपारीं नीति नावडती होणें चांगलें नाहीं. गाण्यामध्ये ताना आणि आशार याचे बाबतींत गाणाऱ्याला थोडेंबहुत स्वातंत्र्य असलें तरी त्यानें 'ताल' केव्हांहि संभाळलाच पाहिजे. त्याप्रमाणेंच कलेकरिता थोडेंबहुत स्वातंत्र्य इष्ट आहे, पण नीतीचें 'ताल-तंत्र' संभाळतेंच पाहिजे. कलेची तहान भागविण्याकरिता नीतीच्या रक्ताचा घोट घेणें बरोबर नाहीं. भाऊरावांशीं विवाहबद्ध झालांत तेव्हा तुम्ही काहीं बंधनें आपण होऊन स्वीकारलींत, तीं मोडणें चांगलें नव्हे. हें मी गूढ अध्यात्माचा आधार घेऊन म्हणत नाहीं तर ही साधीसुधी नीति आहे. दुसऱ्याला आपल्यामुळे दुःख होऊं नये अशी कोणत्याहि विचारी माणसाची इच्छा असते. पतीला आपल्यामुळे दुःख होऊं नये हें पत्नीला तर वाटणें साहजिकच आहे.

अर्थात् दुःख न होईल असे वागणें हें तिचें कर्तव्य होतें. 'सहधर्मचारिणी' या नात्यानें तिनें जीं कर्तव्यें अंगावर घेतलेहीं असतात तीं हरतऱ्हेच्या सुखोपभोगाच्या व विलासांच्या आड येतील, कलाविषयक हौशी-आवडींना त्यामुळें पायबंद बसेल, देशाभिमानाच्या व इतर कर्तव्यांशीं त्यांचा लढाहि होईल ; पण तीं झुगारून देणें सामान्यतः इष्ट नाहीं.

आतां तुम्ही म्हणाल कीं, " बिन्दुमाधव म्हस्करांशीं गाणेंबजावणें शिकण्यांत वाईट काय आहे ? " वाईट कांहीं नाहीं, पण बिन्दुमाधव हे मनुष्य आहेत आणि तुम्हीहि मनुष्यच आहांत. अतिपरिचय झाला असतां कोणाला केव्हां मोह होईल याचा नेम नाहीं, म्हणून मोहकारणच दूर सारावें. हें तुम्हांला इष्ट वाटत नसल्यास भाऊरावांशीं प्रांजलपणें सर्व गोष्टी बोलल्याव्यात आणि त्यांची संमति घेऊन शिकवणी चालू ठेवावी. मन मोकळें करून ('सर्व' नाहींत तरी बहुतेक सर्व) गोष्टी बोलल्यास ते आपल्या कलेची हौस पुरवतील आणि लोकांत उठलेल्या कड्यांना भीक घालणार नाहींत. त्यांचें तुम्हांवर किती प्रेम आहे याची तुम्हांला कल्पना नाहीं ; मला आहे. त्यांना कलेची हौस नाहीं असें नाहीं, पण तुमच्यासारखी उत्कट नाहीं एवढेंच. तुमच्या यौवनानें आणि सौंदर्यानें त्यांचें प्रथम लक्ष वेधलें, मग तुमची कलाभक्ति व कलानिपुणता पाहून त्यांचें तुमच्यावर प्रेम बसलें, व तुमचा प्रांजलपणा आणि स्वतःच्या मतांवद्दलचा आग्रह यांनीं तर त्यांचें मन फावीजच केलें, असा त्यांच्या प्रेमाचा थोडक्यांत इतिहास आहे हें, त्यांचीं बरींचशीं गुपितें जाणणारा मी तुम्हांला सांगतो. या गोष्टी सांगण्याचें कारण एवढेंच कीं, तुम्हीं भाऊरावांशीं सरळपणें आणि कांहीं एक आडपडदा न ठेवतां बोलार्हे. असें बोलणें झाल्यास उभयतांच्या मनांतील सगळीं किस्मिपें निघून जातील.

आपण सगळे एकत्र जमून बोललों-चाललों असतो तर सगळ्या गोष्टी ठीक जमल्या असल्या. पण मला तिकडे येणें शक्य नाहीं. घरजांवई म्हणून तुमच्या घरांतला पाहुणचार सोडून लवकरच मी चतुर्भुज होत्साता सरकारचा जांवई होणार आहे आणि तुरुंगांतला गोड पाहुणचार घेणार आहे ! गोष्टी थट्टेवारी नेऊन आगामी घोर प्रसंगाचा कठोरपणा कमी

करण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे; पण तो कसा साधणार? तथापि गोष्टी थेटवारी नेण्याचा प्रयत्न करावयाचा नाही, तर मग काय रडकथा सांगू? माझ्याविषयी काळजी करू नये. तीन वर्षांनी का सहा वर्षांनी सुटून आल्यावर पुनः आपले सगळ्यांचे दिवस आनंदांत जातील अशी मला आशा आहे. त्या दिवसाची मी तुरुंगांत वाट पाहत राहीन.

सौभाग्यवतीसंबंधाने काय लिहं? काही लिहीत नाही झालं. उभयतांस आशीर्वाद.

विनायकराव भोळे

[२०] तुरुंगांत पाऊल टाकण्यापूर्वी

बारडोली,

ता. १५-१०-२१.

प्रियमित्र भाऊ काळे व प्रियपत्नी सरला यांस विनंति विशेष.

सत्याग्रह करून तुरुंगांत जाण्यापूर्वी हस्तच्येचे विचार येत आहेत त्यांचे उभयताना पत्र लिहीत आहे.

गुजराथी लोकांचा माझा अनुभव त्यांचेविषयी अनुकूल ग्रह उत्पन्न करणारा आहे. त्यांच्यामध्ये दिखाऊ स्नेह आणि आदरसत्कार आपल्या पेश्यां अधिक आहे, (या बाह्य आदरसत्काराला व स्नेहाला ते 'विवेक' म्हणतात) पण एकंदरीत जात्या ते प्रेमळ आहेत. मी आजारी असताना एका कुटुंबाने माझी जी सेवा केली तिचे कौतुक करावे तेवढे थोडे.

एकदां मला विलक्षण अनुभव आला. मी संध्याकाळी सायकलवर वसून फिरत फिरत लांब गेलो होतो. परत आपल्या गावी येताना रात्र झाली आणि मलाहि थोडीशी भीति वाटू लागली. पण दरिद्रांना आणि त्यात पुरुषांना भीति वाटण्याचे स्तोम माजविण्याचे कारण नसतें, आणि माजवून चालतहि नाही. अशा प्रकारचे विचार मनांत येत आहेत, तोंच एक (पठाण नाही ! तर) गरीब मजुराची मध्यम वयाची एक सुंदर स्त्री दिसली. ती गुजराथीमध्ये म्हणाली, " दादा, मला सोबत करतां का ? सायकल सावकाश चालवा, मी आपल्याबरोबर धांवत येथें. मी बाई

माणूस आहे, मला भीति वाटत आहे,” माझ्याबद्दल तिला इतका विश्वास वाटला हें पाहून मी आनंदलों आणि सायकलवरून उतरून तिच्याबरोबर चालू लागलों. वाटेंत काहीं तरी बोलणें काढलें पाहिजे म्हणून तूं कोण, कोणाची, वगैरे विचारलें, तेव्हां तिचा नवरा गवंडी असून त्याला दारूचें व्यसन आहे, उशीर झाला तर तो रागावेल आणि मारील असें तिच्याकडून समजलें. ती स्वतः मजुरी करून चार-आठ आणे मिळविते ; खड्यांत राहणाऱ्या तिच्या भावानें आज तिला बोलावेलें होतें म्हणून त्याच्या गांवीं ती गेली होती तेथून निघतां निघतां उशीर झाला. नवऱ्याला घरीं आल्यावर त्याला खायाला कांण देईल ही प्रेममूलक एक काळजी आणि रागावला तर किती आणि कसा मारील ही भीतिजन्य दुसरी काळजी ! नवरा दारूवाज होता तरी त्याच्याबद्दलचें तिचें प्रेम अवर्णनीय होतें. तें पाहून मला तिच्याबद्दल अतिशय आदर वाटूं लागला अशिक्षित आणि गरीब असली म्हणून काय झाल, ती खरोखर साध्वी होती आणि या साध्वीनें माझ्यावर पूर्ण विश्वास टाकून मला सेवतीला रहा म्हणून सांगितलें यात मला बहुमान वाटला. माझ्यावर तिनें इतका विश्वास ठेवावा इतकें तिला काय दिसलें कोणास टाऊक !

आतां दुसरी एक गोष्ट सुचली आहे ती लिहितां. गीतारहस्याचें वाचन करीत असतां मला गीतेंतील पाठांबद्दल काहीं कल्पना सुचल्या. पण बारडोलीच्या धांदलींत वेळ कोणाला आहे आणि पुस्तकें कोठून मिळणार ?

आतां तिसरी गोष्ट लिहितां. (क्रम क्रिया संगति पाहूं नये. घाईत लिहीत आहे.) माझा हिशेब तपासून पाहण्यास बापूजीकडून (म्हणजे अर्थात् गांधीकडून) एक मनुष्य आला. त्यानें २॥ प्राण्यांचें एक व्हाउचर नाही अशी माझ्या हिशेबांत चूक काढली आणि भलतेंसलतें तो बोलू लागला. व्हाउचर नसणे ही चूक आहे, आणि अडीच आणें मीं भरणेंहि प्राप्त होतें; पण माझी पूर्वपरंपरा, माझें अलीकडील वर्तन, चळवळींत पडण्यांतील माझे हेतु, माझा दर्जा, वगैरे पाहून तरी या गृहस्थानें भलतें-सलतें बोलावयास नको होतें. सार्वजनिक फंडावायत चोल अमणें आवश्यक आहे ही गोष्ट खरी असली तरी सारासार विचार अगदींच मोडावा काय ? कदाचित् तो गृहस्थ आपलें कर्तव्य करीत असेल आणि मी त्याला उगीच

दोष देत असेन. आपण चूक करून दुसऱ्याला नावें ठेवण्यांत अर्थ काय ? एवढें मात्र मनांत येतें कीं, देशप्रेमामुळे द्रव्यहानि ज्ञातीच, ससारमुख संपलें, ज्ञान-लालसा पोटांतच जिरली आणि आतां यःकश्चित् चुकीमुळें नांवहि बदलू होण्याची वेळ आली आहे !

याला दुसरें एक कारण असूं शकेल. मला एका डिटेक्टिव्ह ऑफिसरानें एकीकडे नेऊन “महिना ५०० रुपये देववितों, गार्धीव्या राज-कारणांतल्या बातम्या देत जा,” असें म्हटलें मीं अर्थातच नाहीं म्हटलें. तथापि डिटेक्टिव्ह ऑफिसराजवळ एकीकडे योलणें चाललेलें कांहींनीं पाहिल्यामुळें मी डिटेक्टिव्ह असावा असा संशय पसरला आहे आणि म्हणून या संशयाला बळी पडल्यामुळेंच २॥ आप्याच्या चुकीबद्दल त्या ऑडिटर गृहस्थानें माझी कठोर शब्दांनीं हजेरी घेतली असावी ! जगांत गैरसमज असें नुकसान करीत असतो !

*

*

*

—भाऊ, तुरुंगांत जाण्यापूर्वी तुला आता एक गोष्ट सांगतो. थोडक्यांत सांगतां, पण लाख रुपयांची आहे. इतूला व्यवहार समजत नाहीं ; तिला कलेचें भलतेंच वेड आहे ; पण ती शुद्ध व निर्मळ आहे. माझ्यावर विश्वास ठेव आणि सगळे किंतू, सगळे संशय, सगळीं शस्त्रें हृदयांतून बाहेर काढून टाक.

*

*

*

—सरले, तुला काय लिहावयाचें ? व्यवहार न समजणारा आणि ध्येयाचें वेड लागलेला तुझा पति तुला आणि स्वतःला दुःखात लोटित आहे. सुखानें का तो ही गोष्ट करीत असेल ? नाही. मला माझें ध्येय तुरुंगाकडे लोटित नेत आहे. शीतेंत म्हटल्याप्रमाणें, ‘बलादिव नियोजितः’ अशी माझी स्थिति आहे. क्षमा कर वगैरे कांहीं लिहीत नाहीं. तूं माझ्यापेक्षां विद्येंत कमी असलीस तरी कर्तव्य-अकर्तव्य जाणण्यांत अधिक समंजस आहेस अशी माझी मनोदेवता सांगते.

तुझ्याविषयीं हि भलत्या कंड्या उठत आहेत असें निनावी पत्रांवरून समजलें. पण या कंड्यांची योग्यता न समजण्याइतका मी ‘भोळा’ नाही.

विनायक भोळे

[२१] खूप पैसा मिळतो, पण—

काळे यांचा वाडा,
नारायण पेठ, पुणे.
१-१-२२.

मित्रवर्य विनायकराव भोळे यांस भाऊ काळे याचे सा. न. वि. वि.

आपणांस १॥ वर्षाची शिक्षा झाली हें तारेनें कळलें. जिवारचे शेंपटीवरतीच गेलें म्हणावयाचें ! १० वर्षांची सजा दिली असती तर त्यांचे आपण काय केले असतें ?

सरलेला अर्थात् दुःख झाले आहे, पण तिनें हाय खाल्लेली नाही. ती इतकी धीराची असेल असें वाटलें नव्हतें. आईची व अप्पांची अवस्था मात्र दिवसेंदिवस शोचनीय होत चालली आहे. जांवयाला झालेल्या शिक्षेमुळे (आणि सुनेबद्दलच्या बऱ्यावाईट कंड्यामुळे) दोघेहि म्लान झालेलीं आहेत. पण करावयाचें काय ?

वर कंड्यांचा उल्लेख केला तो कदाचित् करावयास नको होता. पण एका अर्थां केल्या हेंच वरें झालें. मी विंदुमाधव म्हस्करांबद्दल भलताच मशय घेत नाही, कारण तो जरी मला सशयास्पद दिसत असला तरी इंदुबद्दल माझी ग्यात्री असल्यामुळे त्याच्या शीलाविपर्यां विशेष विचार करण्याचें कारण नाही.

प्रयत्नपूर्वक उदार बुद्धि ठेवून वर हें लिहिलें खरें, पण पोटांत काय होत आहे तें तुला समजण्यासारखें आहे.

सरलेला याच्यातच पत्र लिहिण्यास सांगितलें होतें, पण ती आळस करीत आहे. तिला काहीं दिवस गेले आहेत, हें मागें एकदा कळविलें होतें. बाळंतीण झाल्यावर खुशालीचें पत्र पाठवीनच. काळजी करूं नये. तिची प्रकृति चांगली आहे.

माझें कत्राटाचें वस्तान चांगलें वसत चाललें आहे. नोकरी धरली नाही हेंच वरें झालें. स्वतंत्र राहून पैसे मिळत आहेत. पण,—पण ही स्वतंत्रता दिखाऊ आहे. मला नेहमीं घराबाहेर जावें लागते. वायकोशीं चार गोष्टी बोलाव्यात, तिला कोठें घेऊन जावें, तिच्या हौशी पुरवाव्यात,

गायनादि कलांकडे लक्ष घावें हें मला साधत नाहीं. इंदु पुष्कळ सुंदर वस्तु विकत घेते, पुष्कळ प्रकारचीं लुगडीं-पातळें नेसते, टेबलावर सुंदर सुंदर मांडणी करते, पण तिची वाहवा करावी किंवा निदान तें तें सौंदर्य ध्यानांत आलें आहे एवढें तरी दाखवावें, अशा गोष्टी माझ्या लक्ष, साध्यासुध्या, व्यावहारिक माणसाला न साधल्यामुळें जें व्हावयाचें तें होतें. माझे दोष मी जाणतो, ते सुधारण्याचा प्रयत्न करतो, पण हे प्रयत्न कृत्रिम दिसतात (आणि असतातहि) !

नारायणराव पाठकाच्याविषयीं एक गोष्ट सांगावयाची आहे. त्यांनीं काशी ठवळे हिच्याशीं लग्न करण्याचें नांकारिलें हें तुम्हाम मागेंच लिहिलें. त्याच्यानंतर त्यांचें मन फिरलें होतें. योजिलेल्या वधूनें “आपण माझ्याशीं लग्न न केल्याम मी आजन्म अविवाहित राहीन” अशा अर्थाचें पत्र लिहिलें होतें तें त्यानें मला दाखविलें आणि “मन हेलकावे खात आहे” असें तो म्हणाला. इतिहासकार राजवाड्यांनींहि “तू लग्न करून घे, माझ्या नादीं लागूं नकोस,” असें त्यांना पत्र लिहिलें म्हणतात. पण काय झालें कोणाम ठाऊक, नारायणरावांनीं मुलीला पत्र लिहून कळविलें कीं “माझा इलाज नाही. मराठ्याच्या इतिहासाचें कार्य मला तुझ्या प्रेमापेक्षां किंवा तुझ्या जीवितापेक्षां अधिक मौल्यवान वाटते.” ध्येयनिष्ठ माणसाचें सगळेंच निराळें ?

तीन तीन महिन्यांनीं कैद्यांना पत्र लिहिण्याची परवानगी असते. तरी परवानगी मिळाल्याबरोबर सविस्तर पत्र लिहावें. मी स्वतः फारशीं पत्रें लिहीत नाहीं, लिहिलीं तर सविस्तर लिहीत नाहीं, पण लोकांनीं मला सविस्तर पत्रें लिहावीं असें मला वाटतें आणि तीं वाचण्यांत मला आनंद होतो ही माझी खोड तुला ठाऊकच आहे.

आपला मित्र व मेहुणा
भाऊ काळे

[२२] सगळे खुशाल !

साबरमती जेल,

२१-११-२२.

मित्रवर्य भाऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

मला जेलमधील काहीं किरकोळ शिक्षा झाल्यामुळे पत्र लिहिण्याचा माझा हक्क मी इतके दिवस गमावला होता. गेल्या तीन महिन्यांत जेलचा नियम माझेकडून मोडला गेला नाही, म्हणून आता परवानगी मिळाली आहे. पण काहीं लिहावेसे वाटत नाही.

आप्यांची व घरांतल्या सर्व माणसांची प्रकृति कशी आहे तें कळवावें. बाकी इंदु, सरला व छोटू आणि इतर सर्व मंडळीं खुशाल असतीलच; कारण मला वाईट वाटू नये म्हणून तीं खुशाल आहंत असेंच आपण नेहमीं लिहिले हें मी जाणून आहे ! मी खुशाल आहे हें मात्र मी खरें लिहिले आहे. मी सुटण्याच्या सुमारास जेलमध्ये कपडे पाठवावेत व कोठें येऊं तें कळवावें. खुशालीचेहि त्या वेळीं सविस्तर पत्र लिहावें.

आपला

विनायक भोळे

[२३] पुढचे वेत

सत्याग्रहाश्रम, साबरमती

ता. ३-६-२३.

प्रियपत्नी सरला हीम अनेक आशीर्वाद विशेष.

मी काल साबरमती जेलहून सुटलों छोटू आजारी होता म्हणून मागील पत्रांत लिहिलें होतें. तो आतां कसा आहे ? तूं अहमदाबादेस येशील असें वाटलें होतें. पण परवां जेलरनें भाऊचें पत्र दिलें त्यावरून तूंहि आजारी आहेस असें कळलें.

परवां तेथील युगेवियन जेलरनें मला ऑफिसात बोलावून घेतलें तेव्हां मी मोठ्या आनंदानें तेथें गेलों. मला वाटलें कीं कपडे वगैरे तुमच्याकडून आले असतील तें सांगण्याकरिता त्यानें बोलावले असावें.

पण त्याच्या ऑफिसांत गेल्यावर त्यानें भाऊचें पत्र हातांत दिलें व वाचण्यास सांगितलें. कोणत्या आशेनें मीं पत्र वाचण्यास घेतलें होते आणि झालें काय ? पत्र वाचतां वाचतां माझ्या डोळ्यांत अश्रू आले आणि मी रडूं लागलों. तेव्हा जेलरनें खांद्यावर थोपटल्यासारखे करून दयार्द्र बुद्धीनें एका कोपऱ्यातल्या खुर्चीवर बसण्यास मला सांगितलें ! माझ्या बद्दलच्या शोकामुळे तुझ्या आईचें दुखणें विकोमास गेलें ! जेलमध्ये मी आनंदात आहे हें पत्रात लिहीन होतों, पण हें सगळें खोटें आहे असें तिला वाटत असलें पाहिजे; जांवयाबद्दलच्या शोकामुळे (आणि सुनेबद्दलच्या लोकापवादांमुळे) बिचारी अकाली मरण पावली. पण कदाचित् आपल्या पुढें जीं दुःखें वाढून ठेवलेलीं दिसतात तीं पाहार्वीं लागं नयेत म्हणून ईश्वरानें तिची सोडवणूक केली असेल !

जेलमध्ये मला खरोखरच विशेष त्रास झाला नाहीं. अहमदाबाद येथील कांहीं मित्रांनीं वशिला लावून म्हणा किंवा पैसे भरून म्हणा मला एक दिवस मेयामिठाई पाठविली. ती मीं खाह्ती, पण खातांना असा विचार आला कीं हें धोक्याचें आहे. कोणी पकडले तर स्वतःलाच नव्हे तर बाहेरच्या मित्रांना शिक्षा होईल. खाऊन झाल्यावर मिठाई घेऊन येणाऱ्या मित्राला निक्षून सांगितलें कीं, पुनः असें कांहीं करूं नये. आपण आल्यास किंवा पाठवित्यान मी कशाला बोटहि लावणार नाहीं.

निक्षून सांगण्याचें दुसरें एक कारण झालें होतें. तें अनेक कानारायणराव पाठकाकडून याच मित्रमंडळीच्या मार्फतीनें मला एक थोडेंसें महत्त्वाचें पत्र चोरून पाठविण्यांत आलें होतें. पत्र वाचून आनंद माझा. पण तें लपवावें कसें हा प्रश्न पडला. लपविण्यापेक्षां फाडून टाकलेंच बरें असा विचार करून त्याचे बारीक बारीक तुकडे करून गजामागे टाकले. पण चोरटें मन भित्रें असतें. मनांत अशी भीति उत्पन्न झाली कीं, हे कपटे जर कोणाच्या नजरेस पडले आणि त्यानें ते मेहनत घेऊन जुळवले तर मला आणि माझ्याबरोबर माझ्या मित्रांना चांगलीच शिक्षा होईल. तेव्हां चोरून पत्र आणण्याचें किंवा लिहिण्याचें काम आपल्यासारख्या बाबळटांना जमावयाचें नाहीं असें मनाशीं ठरविलें आणि असल्या फदांत पडावयाचें नाहीं असा कानाला खडा लावून घेतला.

जेलमधील बागीक सारीक मनोरंजक अनुभव भेटीअंती सागेनच. येथील स्वच्छता आणि शिस्त हीं वाखाणण्यासारखी आहेत. हिंदी जेलरपेक्षां युरोपिअन अधिक सरळ असतो असा माझा अनुभव आहे तो प्रांजलपणे कबूल केला पाहिजे.

जेलमधून ज्या दिवशीं मला सोडलें त्या दिवशीं वास्तविक ८-९ ला जेलच्या बाहेर पडावयाचा, पण पदोपदीं त्रास देणारें माझें दैव माझ्या आड आलें आणि सुटण्याला बारा वाजले ! माझें स्वागत करण्याकरितां आलेल्या थोर थोर मंडळींना बाहेर उन्हांत तिष्ठत बसावें लागलें म्हणून अतिशय वाईट वाटलें.

इंदूचें आणि भाऊचें आतां चांगलें सूत जमलें आहे असें तुझ्या पत्रावरून दिसतें. पण बिन्दुमाधव म्हस्करांची शिकवणी बंद करणें इंदु अद्यापि कां चालढकलीवर नेत आहे याचा उलगाडा होत नाही.

बापूजींना (मला 'महात्मा गांधी' हे शब्द आतां परकीपणा दाखविणारे वाटतात.) मी भेटलों तेव्हाचा प्रेमयय व कारुण्यपूर्ण प्रसंग वर्णन करीत नाहीं. आवेग ओसरल्यावर घटकाभर इकडचें तिकडचें बोलणें झाले. जाण्यापूर्वी ते म्हणाले कीं, “ आतां तुम्ही महाराष्ट्रांत कोठें तरी खेड्यांत जाऊन खेड्याची सुधारणा करण्याचें काम हातीं घ्यावें अशी माझी इच्छा आहे.” मीहि तुरुंगात विचार करून मनाशीं हेंच ठरविलें आहे असें त्यांना सांगितलें. त्या वेळीं बापूजींना भेटण्यास दुसरी मंडळी आल्यामुळें बोलणें तेथेंच राहिलें. पण आता पुण्यपत्तनस्थ सरलाबाईंना आणि छोटूरावांना एखाद्या खेड्यात राहावें लागणार असा रंग दिसत आहे. एवढेंच सध्यां लिहितों.

बी. ई. झाल्यावर नोकरी न धरतां भाऊनें स्वतंत्र धंदा करण्याचें ठरविलें हें चांगलें केलें. त्याला कंत्राटांत किफायत पुष्कळ होते, पण बिचाऱ्याला सुख कोठें आहे ? मला भेटण्यास येणार होता, पण आयत्या वेळेस महत्त्वाचे काम निघालें म्हणून येऊं शकला नाहीं, ही लहानशी गोष्ट सोडली तरी आई वारली, बायकोबद्दल लोकापवाद, बहिणीला (मेव्हण्याच्या मूर्खपणामुळें) हालअपेष्टा सोसाव्या लागणार आहेत अशी भीती, वडील

आजारी आणि दुःखीकष्टी-अशा स्थितीत कंत्राटांतील किफायत किती मुख देत असेल तें दिसतेंच आहे.

नारायणराव पाठक हे डच रेकर्डसमध्ये मराठ्यांच्या इतिहासाची कांहीं माहिती मिळेल म्हणून मुंबईस जाऊन डच भाषा शिकले हें मागें ऐकलें. आतां गोवें येथें जाऊन तेथील रेकर्डमध्ये कांहीं ऐतिहासिक माहिती असेल ती वाचतां यावी म्हणून पोर्तुगीज भाषा शिकत आहेत असें ऐकतो. लवकरच बेल्जियन आणि स्पॅनिश भाषा शिकूं लागतील असें भाकीत करावेंसे वाटतें ! ते डच व पोर्तुगीज भाषा शिकत आहेत यांत कांहीं वाईट नाही, पण इकडे तिकडे वणवण हिंडावयाचें, खाण-पिण जेथें जें मिळेल त्यावर भागवावयाचें, यामुळें त्यांची प्रकृति बिघडत असल्याचें ऐकून वाईट वाटतें. काशी ढवळे ही त्यांच्या चांगल्या ओळखीची आणि आवडती होती हें तुला ठाऊक आहेच. “लग्न करण्याचा पुनः मोह होत आहे, पण कष्टानें मी आवरीत आहे” असें तुरुंगात त्यांची एकदां जी चोरून मुलाखत झाली तीत त्यांनींच कबूल केलें. ऐतिहासिक जिज्ञासेच्या पाठीमागें लागून स्वतःचा नाश करून घेत आहेत झाले. (देशभक्तीच्या नादीं लागून मीहि तेंच करीत आहे !) मी लवकरच तिकडे येईन.

कोकणांतील लोणगांव तालुक्यांतील पांचगावडी या गांवीं राहून तेथें ग्राम-सुधारणेचे काम करावें म्हणतो. गावाची निवड कशी काय वाटते ? मूळ योजनेलाच जर विरोध असेल, म्हणजे असल्या फंदात मी इतःपर पडूं नये असेंच जर तुला वाटत असेल तर मात्र मला सर्व गोष्टींचा पुनः विचार केला पाहिजे. कारण तुझ्या दृष्टीनें हि मला पाहण्यास शिकलें पाहिजे हें मी जाणतो. मनांतलें खरेंखरें कळवावें.

तुझा देशवेडा पति
चिनायकराव भोळे

[२४] म्हस्करांची शिकवणी बंद

पुणें,

ता. ९-११-२३.

मित्रवर्य भोळे यांस सा. न. वि. वि.

आपण, सरला, व छोदू पांचवावडीस आनंदानें राहत आहांत आणि गांवांत आपणास मानमान्यता मिळत आहे हें ऐकून समाधान झालें. वास्तविक तुम्ही शहरांत राहणारे प्रोफेसर व्हावयाचेत, पण खेड्यांतील पुराणिक आणि वेद्य व्हावेंत अशी ईश्वराची इच्छा होती. हेहि कांही वाईट नाही ! रात्रींची शाळा कशी चालली आहे तें कळवावें. आपण पगारी मास्तर ठेवावा, मास्तराचा पगार मी देत जाईन. स्वतःचा मौल्यवान् वेळ दवडूं नये. आपण गीतेवर एखादें पुस्तक लिहावें अशी इच्छा आहे. तरी वाचन करीत राहावें, लहान गोष्टी इतरांकडून करून घ्याव्यात. (पण हें तुमच्या हातून होईल असें दिसत नाही. प्रत्येक ठिकाणीं स्वतः मरावयाचें ही आपली खोड मेल्याशिवाय जावयाची नाही !)

इकडची बातमी अशी कीं, बिन्दुमाधव म्हस्कर यांची शिकवणी बंद झाली आहे. मी कांहीं एक बोललों नाहीं. इंदूलाच कांहीं तरी अनुभव आला असला पाहिजे. तिनेच त्यांना सांगितलें असलें पाहिजे. ते मधून मधून येतात, पण इंदु त्यांच्याशीं तुटकपणेंच वागते असें मला तरी दिसतें.

अप्रांची प्रकृति त्यांतल्या त्यांत बरी आहे. सुलीकडून नातवाचें मुख पाहण्याचें मुख लाभलें त्याप्रमाणें मुलाकडूनहि नातवाचें मुख पाहण्याचें मुख लवकरच मिळण्याचा रंग आहे असें ते बोलत असतात. मला हें ऐकतांना लाज वाटते, पण प्रेमळ म्हाताऱ्या वडिलांना मीं काय शिकवणार इंदूलाहि पुत्रमुख पाहण्याची इच्छा फार दिसते ! छोदूच्या लीलांचें ती वर्णन करीत असते, त्यांत त्याचें कौतुक करावें ही इच्छा आहे, का आपणांलाहि असाच मुलगा असावा अशी गुप्त वासना आहे हें कोण सांगणार ? ईश्वराची तशी इच्छा असल्यास छोदूच्या ऐवजीं एखाद्या 'छोटी' वरच तिला समाधान मानून घ्यावें लागेल. आणखी चार पांच महिने

वाट पाहिली म्हणजे सगळ्या गोष्टी स्पष्ट होतीलच. मला इतका वेळ काय सागावयाचें होतें तें आतां कळलेंच आहे.

आपला मित्र व मेहुणा,
भाऊ काळे

[२५] गरिबीतला आनंद

पांचबावडी,
ता. १-१-२४.

प्रिय भाऊ यास सरलेचे नमस्कार वि. वि.

आमचे दिवस येथें गरिबीत पण फार सुखात जात आहेत. गांवांत मानमान्यता वाढत आहे. आमच्या आनंदाला पारावार नाही. गैरसमजुती होतात, पण छोटूच्या लाडासंबंधानें. भाडणें होतात, पण ती छोटूच्या कौतुकासंबंधानें. मतभेद आहेत, पण ते छोटूवर अधिक प्रेम कोणाचें याबद्दल. आणि खरें बोलावयाचें म्हणजे अधिक प्रेम कोणाचें आहे हें सागतां यावयाचें नाही ! त्याला माझ्यापेक्षा याचा फार लळा आणि हेहि न लाजतां आणि त्रास न मानतां त्याला नेहमीं घेतात. बाजारांत जातांना, फिरायला जातांना, फार काय रोगी पाहण्यास जातांना सुद्धां तो त्याचंबरोबर असावयाचाच. इतके लाड करणें या गांवांतल्या चाली-प्रमाणे प्रशस्त नाही, पण लोकमताला कधींहि भीक घालावयाची नाही, आपल्या मनाला योग्य वाटेल तें करावयाचें, हा जन्मस्वभाव ठाऊकच आहे. आजकाल मला तर छोटूच्या तैनातीला असण्याशिवाय दुसरा धंदा नाही. आमच्या छोट्या राज्यांत छोटू हा राजा आणि आम्ही त्याचे तैनातदार. 'छोटू-पुराण' तुला कंटाळवाणें होईल म्हणून पुरें करतें. एक गोष्ट मात्र सांगत्यें. छोटूचे बोंबडे बोल ऐकून इतका आनंद होतो कीं, तो आम्हांला दोघांनाच ठाऊक. प्राकृत भाषा ज्याला शिकावयाची असेल त्यानें छोटूनें शब्दांचीं केलेलीं अपभ्रष्ट रूपें पाह्यावीत, म्हणजे त्याला 'महाराष्ट्री' वगैरे प्राकृत भाषांचे नियम आपोआप समजतील, असें म्हणावयाचें असतें. प्राकृत भाषेचा तो माझा गुरु आहे असें म्हणून कधीं कधीं त्याला 'गुरुराज' ही पदवी तिकडून दिली जाते !

आपली प्रकृति कशी आहे तें कळवावें. इंदुवहिर्नीच्या बाळंतपणा-
करितां मला तिकडे येण्याची इच्छा आहे, पण बायकांच्या इच्छा मनांतच
राहावयाच्या. तिला बरें वाटत नसल्यास मात्र संकोच न धरतां कळवावें,
म्हणजे मी (वाटल्यास थोडासा हक्क गाजवूनहि) येईन.

सरला

[२६] स्त्रिया इतक्या धीट झाल्या आं ?

प. चन्नावडी

ता. ५-१-२४.

मित्रवर्य भाऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

येथें माझें चांगलें बस्तान बसलें आहे. माझें पुराण मोठें विद्वत्तापूर्ण
आणि देशाभिमानयुक्त असतें अशी इकडच्या प्रांतात माझी कीर्ति
झालेली आहे. वैद्यकीहि उत्तम चालली आहे. चार इंग्रजी आणि संस्कृत
वैद्यकीचीं पुस्तकें वाचून उत्तम वैद्य बनलों आहे ! बुद्धिमत्तेपेक्षां चांगल्या
नशिबानेंच मला हात दिला आहे. कांहीं बरे न होणारे रोगी बरे
झाले ते वास्तविक आपल्या दैवाने झाले, पण श्रेय मला मिळाले. एक
लहान ५-६ महिन्यांचा मुलगा फार आजारी होता ; श्रीमंताचा असल्या
मुळें इकडचे सगळे वैद्य आणि डॉक्टर याचीं औषधें दिलीं, पण गुण
आला नाहीं. सहजगत्या मी त्यांच्याकडे गेलों असतां मुलाला त्यांनीं
दाखविलें. मी नाडी, छाती वगैरे तपासली, आणि मुलाच्या आईजवळ
बोलतां बोलता अंगावरचें दूध कसें आहे तें विचारलें. तें दाट आहे
असें ऐकल्यावर मूळ रोगाचे कारण ध्यानांत आल. मुलाला वास्तविक तें
दूध पाण्यांत मिसळल्याशिवाय पचणें शक्य नव्हतें, पण लहान मुलाला
पाणी कसें द्यावयाचें या भीतीनें घरांतल्या बाया पाणी देत नव्हत्या. मी
नंतर औषध पाठवून दिलें त्यांत पाण्याशिवाय काहीं नव्हतें. तें दोन दोन
तासांनीं न चुकता चमचा चमचा द्यावयाचें असें सांगितलें होतें. चम-
त्कार असा कीं, मुलाला पाणी मिळाल्यामुळें गुण येऊ लागून तें लवकरच
गुटगुटीत झालें, आणि मी गांवांतला धन्वंतरी बनलों ! माझ्या हाताला

यश आहे अशी गांवांतल्या लोकांची कल्पना या यशामुळे दृढ झाली आणि मी देशभक्त, विद्वान्, वक्ता, समाजसेवक, स्वार्थत्यागी अशा नात्यांनीं माझी जी कीर्ति झाली होती तीत या कीर्तीची भर पडली. झालेला खरा प्रकार मी गावात कोणाशी बोललों नाही. वैद्यकीच्या धंद्याला थोडीशी लुच्चेगिरी लागते, ती आतां शिकलों आहे.

परवां काशी दवळे ही नारायणराव पाठक येथें आहेत असें समजल्यावरून येथें आली. येथून जवळच असलेल्या पाटघर गांवीं तिचा मामा आहे, त्याच्याकडे जाण्याचें तिनें निमित्त केलें आणि धाकट्या भावाला घेऊन वाटेंत एक दिवस विश्रांति घेण्याकरितां म्हणून माझ्याकडे उतरली. चहापाणी, आंगोळी, जेवणें वगैरे झाल्यावर मला तिनें पडवीत एकीकडे बोलावून आमचें लहानपणापासूनचें प्रेम आहे, नारायणरावांच्या इतिहास-संशोधनाच्या आड मी येणार नाहीं, दारिद्र्यालाहि मी भीत नाहीं वगैरे गोष्टी मला तिनें सांगितल्या आणि नारायणरावांचें मन वळविण्याविषयीं अश्रुविसर्जनपूर्वक विनंति केली. मला तिची ती स्थिति आणि कृति पाहून प्रथम चमत्कारिक वाटलें ; पण पुढें गहिंवर येऊन ‘मला शक्य तें करतों’ असें मीं तिला अभिवचन दिलें. गहिंवरून गेल्यामुळें मला भान राहिणें नाहीं आणि पाठीवरून हात फिरवून मीं तिला धीर दिला आणि रडणें थांबविण्यास सांगितलें ! आमच्या सरलाराणीसाहेब यांनीं पडवीत एकीकडे चाललेला हा प्रकार पाहिला आणि त्याचा सरळ अर्थ केला ! झालें, हिंवाळ्यातल्या त्या दिवशीं पावसाळ्याची शिम्झिम् सुरू झाली. ईश्वरकृपेनें गडगडाट मात्र झाला नाहीं. सगळ्या गोष्टी समजावून सांगितल्या, पण समजूत पटेना. ऐन वेळेला छोटू आल्यामुळे मात्र पावसाळा संपला आणि थोड्या वेळानें कोंवळें ऊन सुरू झालें. तात्पर्य काय तर, भावनाप्रधान स्वभाव असल्यामुळें आम्हांला स्वतःला वागतांना पोंच राहत नाहीं आणि मग असे पेंचात सांपडतो ! छोटूमारखे सज्जन जगांत आहेत म्हणून आम्ही संकटांतून कसेवसे निभावून जातों एवढेंच !

नारायणराव पाठकांना पुष्कळ सागून पाहिलें. पण त्यानें तिच्या देखत मला म्हटलें, “ विनायकराव, एकदा सांगितलें तेंच तुम्हीं शंभरदां विचारलें

तरी मी सांगणार. याबाबत माझी आपण पुनः मुलाखत घेऊं नये. काशीनेंहि घेऊं नये. मला असल्या कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती व मुकाबले आवडत नाहीत. आपण मध्यस्थी न केलेली चांगली ; केल्यास तुमच्या आमच्यामध्ये वेदिली उत्पन्न होईल.” नंतर त्यांनीं काशीलाहि एकीकडे गाठून असेंच काहीं तरी सांगितलें. बिचारी दिवसभर रडत होती. ती काल मामाकडे पाटघरला निघून गेली. बायका इतक्या धीट झाल्या असतील अशी मला कल्पना नव्हती. पण दीड वर्षे तुरुंगांत आणि आतां खेडेगावांत राहिल्या-मुळें शहरांतील प्रगति किती झपाट्यानें होत आहे हें कदाचित् मला कळत नसेल ! बाकी खरें बोलावयाचें म्हणजे मला काशी ठवले झिचा धीटपणा आवडला आणि नारायणरावाचा हटवादीपणा आवडला नाही : पण आपल्या आवडीनिवडीचा काय उपयोग ?

विनायकराव भोळे

ता. क.

चिरंजीव छोटू आनंदांत आहे आणि आम्हांला आनंदवीत आहे. तुम्हालाहि लवकरच पुत्रसुखाचा अनुभव येवो असें इच्छितों.

वि. भो.

[२७] संकटांची सावली

पांचबावडी,

ता. १०-१२-२४.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यांस विनायकराव भोळे याचा सा. न. वि. वि. रात्रींच्या शाळेकरितां, सामाजिक कार्याकरितां आणि आमच्या खाजगी खर्चाकरितां आपण जेवढे रुपये पाठवितां तेवढे सगळे मी सामाजिक कार्यांत खर्च करून टाकतो. हा माझा कदाचित् दोष असेल ; पण ही खोड मेल्याशिवाय जावयाची नाही. कारण माझ्याभोंवतीं मला इतकें दारिद्र्य दिसतें आणि मदतीची इतकी जरूर भासते कीं, जवळ पैसे असतां ते पेटींत ठेवणें माझ्या जिवावर येतें. दुसरें असें कीं, आपण माझ्यावर दया करून मदत करतां तशी मीं इतरावर करावयास नको काय ? तिसरें असें कीं, माझ्यासारख्या वृत्तीच्या लोकांनीं आपण होऊन

स्वीकारलेल्या दारिद्र्याच्या दीक्षेला सुसंगत वागावयाचें म्हणजे असेंच वागलें पाहिजे, नाही तर लोकांमध्ये भलतेच गैरसमज उत्पन्न होतील आणि 'फंडगुंड'-पणाचे आरोप येतील. आणि अगदीं खरें कारण सागावयाचें म्हणजे सभांवार इतकें दारिद्र्य आणि इतक्या आपत्ति 'आ' पसरून आहेत कीं, अशा परिस्थितींत अनवश्यक सापत्तिक सुखोपभोग घेणें माझ्या जिवावर येतें, इतकेंच नव्हे तर तें मला आप वाटतें. शिवाय, माझ्यासारख्यांना मुलांमुलींना शिक्षण देताना, गरिबांना फुकट औषधपाणी देताना, आपद्ग्रस्तांच्या आपत्ति दूर करताना, स्नेह्यांसोबत्यांमधील गैरसमज दूर करताना, गांवांतील लोकामधील तट मोडताना (व मधून मधून तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें 'व्याख्यानवाजी आणि अध्यक्षगिरी' करताना !) इतका आध्यात्मिक आनंद होत असतो कीं, इतर सुखोपभोगांची लालसाच शिल्लक राहत नाही. द्राक्षें मिळाल्यावर करवंदे कोण खाईल ? अजीर खाऊन पोटा भरल्यावर उबरांकरितां कोण धडपड करील ? (लाडिकपणानें हट्ट करणाऱ्या छोटूला कडेवर घेऊन सौभाग्यवतीनें चहा आणलेला आहे तो पाहून सुचलेली उपमाहि येथें लिहितों आणि ५-१० मिनिटे चहा पिण्याकरितां आणि सौ. शीं बोलण्याकरितां थांबतों. उपमा अशी कीं, अशी पत्नी आणि असा मुलगा आणि असा चहा आणि असा प्रेमपूर्ण देखावा ज्याच्या भाग्यांत आहे तो बाजारातल्या एखाद्या नादान स्त्रीच्या दुकानांत जाऊन दारू कशाला पिईल ?)

*

*

*

माझी वैद्यकी उत्तम चालली आहे. खेड्याच्या मानानें पुष्कळच पैसे मिळतात. भाजीपाल्यांच्या देणग्या पुष्कळ मिळतात. माझ्या पुराणाला संध्याकाळीं गांवांतील पुष्कळ लोक येतात. वायका येतात, पण त्या कापूस पिंजीत किंवा वाती करीत असतात ! त्या माझ्या विद्वत्तेची फार स्तुति करतात आणि ती ऐकून मी धन्य होतो ? आप्पासाहेबाना आपल्या-सारख्या श्रीमंताचा जांवई खेड्यांत दारिद्र्यासारखा राहतो हें दुःखदायक होत असेल, पण सुख आणि समाधान या बाबतींत मी (आणि सौभाग्यवतीहि) दारिद्र्यांत खास नाही, हें त्यांना समजावून सांगावें.

रात्रीची शाळा कशीवशी चालली आहे. सौभाग्यवतीहि सवड सांपडेल तेव्हां माझ्या सोबतीला येऊन मुलांमुलींना शिकविते. इतके दिवस शाळा एका पडक्या झोपडीत घेत होती, ती आतां देवळाजवळील धर्मशाळेत आणली आहे. कांहीं लोक विरुद्ध होते. कारण शाळेत अस्पृश्य मुलें आहेत. परंतु होते-नव्हतें तेवढें वजन खर्च करून धर्मशाळेत शाळा आणण्याची परवानगी मिळविली. मी पुण्यास असतांना अस्पृश्यांशीं उघडपणें रोटीव्यवहार केला आहे; पण येथें करणें इष्ट का अनिष्ट याबद्दल निश्चय होत नाही. बहुधा लवकरच लोकमताला धाब्यावर बसवीन असें वाटतें. स्पर्शास्पर्श मात्र मानीत नाही. पुराणिकाच्या पेशाला वास्तविक हें झपावयाचें नाही, पण (खऱ्या किंवा काल्पनिक) विद्वत्तेच्या कीर्तीवर आणि वैद्यकीत उपकार करून ठेवलेल्यांच्या कुतज्ञताबुद्धीवर आतांपर्यंत तरी सगळें धकून गेलें आहे. धारूअण्णा नागे, कृष्णभट फुरशे वगैरे सनातनी धर्माचा खोटा अभिमान बाळगणारी टवाळ आणि फसवी मंडळी मनातल्या मनांत (आणि थोडेंबहुत जनांत) जळफळत आहेत, पण पांडुरंगशास्त्री अम्यंकर यांच्यासारखा शास्त्री आणि नारायणराव काणे यांच्यासारखा घरंदाज श्रीमत मनुष्य माझ्या बाजूला असल्यामुळें माझा सुधारकीपणा आतांपर्यंत तरी पचला आहे. योग्य संधि सांपडल्यावर नागे, फुरशे वगैरे लोक कदाचित् फणा उभारतील आणि दंश करतील, आणि कार्यात विघ्नें उत्पन्न करतील अशी भीति आहेच म्हणा ! माझ्यापुढें असा प्रश्न उभा राहतो कीं, समाजाला चुचकारून घेऊन थोडेंसंच कार्य होईना, पण सगळ्यांना बरोबर घेऊन करावें, का लबाड पण मेकड लोकांना न भितां तत्त्वनिष्ठेनें सुचविलेलीं मोठीं कायें करण्यास लागून आपत्तींना आणि धोक्यांना धैर्यानें तोंड द्यावें ! धैर्यानें तोंड देण्यास मी भितो असें नाही, पण मोठा घास घेऊं लागल्यानें कार्यविनाश तर व्हावयाचा नाही ना अशी भीति वाढते.

इंदुवहिनीनें बिंदुमाधव म्हस्करांची शिकवणी बंद केली आणि त्यांच्याकडे येणेंजाणेंहि कमी केले आहे, हें ठीक झाले. पण हें सगळें अगदीं मनापासून आहे, का पतीच्या आग्रहास्तव आहे ? त्यांचें मला एक पत्र आलें होतें, त्यांत त्यांनीं संशयी पतीच्या अवास्तव शंकेखोर-

पणापुढें दीनपणें मान वांकवावी, का आपली गाणेंबजावणें शिकण्याची सात्त्विक हौस पुरवून घ्यावी असा प्रश्न मला विचारला होता. 'म्हस्करां-सारखा कसबी आणि शिकविण्यांत वाकबगार असा मास्तर मिळत नाहीं म्हणून त्यांचेबद्दल कांहींहि कड्या पिकल्या तरी मी त्यांना शिक्षक म्हणून ठेवूं इच्छित्ये' असें तिने त्या पत्रात म्हटलें होतें. मीं या पत्राचें उत्तर 'नरो वा कुंजरो वा' अशा पद्धतीचें दिलें होतें आणि लवकरच समक्ष भेटल्यावर सगळी चर्चा करूं असें आश्वासन दिले होते.

सौ. ची प्रकृति उत्तम आहे. ती मला हंरतऱ्हेने सामाजिक व बौद्धिक कार्यांत मदत करते; ती खरी 'सद्बोधमचारिणी' आहे. आनंदांत असते, पण छोटूला श्रीमंती कपडे व अलंकार वगैरे करतां येत नाहींत, एवढ्या-करताच फक्त माउलीला वाईट वाटतें. तुम्ही कौतुकानें उंची कपडे पाठवितां आणि अलंकारहि पाठवितां; पण आपण स्वतः मुलाला उंची कपडे करूं शकत नाहीं म्हणून बिचारीला वाईट वाटतें. स्त्रीहृदय असें आहे.

मी स्वतः छोटूचें बोट धरून किंवा त्याला हातांवर धेऊन (किंवा कधीं कधीं खांद्यावर धेऊन) मित्राकडे किंवा बाजारांत जातो आणि त्यांत धन्यता मानतो! लोक मला चमत्कारिक म्हणतात आणि हंसतात; पण छोटूच्या आनंदपूर्ण हास्यापुढें लोकांच्या हंसण्याची किंमत काय? कळावें.

आपला

विनायकराव भोळे

[२८] खरा थोरपणा कोणाचा ?

पुणें,

ता १-१-२५.

प्रियमित्र विनायकराव भोळे यास भाऊराव काळे याचा साष्टांग नमस्कार, वि. वि.

इतके दिवस पत्राचें उत्तर दिलें नाहीं त्याचें कारण असें कीं, पैशाची कमाई करून देणारी कंत्राटें मला फुरसतच मिळूं देत नसत. हें कारण

अंशतः खरें असलें तरी अगदीं खरें कारण असें कीं, माझ्या मनात (कादंबऱ्यांत वर्णन केलेला असतो तसा) अंतःकलह सुरू होता आणि काय करावें हें सुचत नव्हतें, म्हणून लिहिण्याकडे माझी प्रवृत्तिच होत नव्हती.

आज इंग्रजी नव्या वर्षाला सुरवात झाली, तेव्हां मनांत विचार आला कीं, आज काहीं तरी नवीन अशा सत्कृत्याला आरंभ करावा. विचार करतां करतां असें वाटले कीं, सौभाग्यवतीच्या मनांतील खरा खरा प्रकार समजावून घेऊन तिला सुख होईल आणि तिच्या अंतरात्म्याच्या विकासाला पूर्ण वाव मिळेल असें आपण वागावें. मीं लगेच तिला बोलावून घेतलं व “विंदुमाधवाची शिकवणी तूं आपण होऊन आपखुपीनें बंद केलीस का मला दुःख होऊं नये म्हणून बंद केलीस ?” असें विचारलें. तिनें एकदम जरी नाहीं, तरी हळूहळू जें काय होतें तें सगळें कबूल केलं. मी तिला सांगितलें, “उद्यापासून शिकवणी सुरू कर. मला दुःख होऊं नये म्हणून एवढा स्वार्थत्याग करण्याची तूं तयारी दाखविलीस आणि आपल्या गाण्याबजावण्याची हौस मनांतल्या मनांत दावून टाकलीस हा तुझा थोरपणा आहे. प्रांजलपणें या गोष्टी कबूल केल्यास हा त्याहून अधिक मोलाचा थोरपणा आहे. पण तुझ्या हौशीच्या आड मी येणें मला प्रशस्त वाटत नाहीं. इंग्रजी सनाचा आज पाडवा आहे, या सुमुहूर्तावर मला एका पुण्यकार्याला प्रारंभ करूं दे. मीं संशयखोरपणा सोडला म्हणून समज.” तिनें बरेचसे आढेवेढे घेतले (मनापासून आढेवेढे घेतले), पण मीं अर्धवट थट्टेनें “पतीची आज्ञा आहे, तं मानलीच पाहिजेस ” असें म्हणून शिकवणी सुरू करण्याबद्दल तिची संमति घेतली.

कला-प्रेम आणि पति-प्रेम यांतील विरोध अशा रीतीनें थांबविला : पण पुनः पुनः प्रश्न डोकावतो कीं, यात थोका तर नाहीं ? लोक माझी कुचेष्टा करतात त्याचें मला कांहीं वाटत नाहीं, पण इंदुमतीला हें स्वातंत्र्य दिल्यामुळें एखादवेळेस मोह होऊन तिची नीतिमत्ता बिघडेळ कीं काय, ही खरी भीति आहे.

पण आतां ही भीति आणि ही डर “पीछे रही,”—आजपासून उच्चतम जीविताला आरंभ झाला, आणि सात्त्विक पत्नीच्या सात्त्विक

कलाप्रेमाच्या आड येणाऱ्या माझ्या संशयखोरपणाला आज हृदयातल्या प्रेमांत जलसमाधि मिळाली !

अप्पा आजारीच आहेत, पण त्यांतल्या त्यात समाधान मानण्याचा प्रयत्न करीत असतात. आपणांस सवड असल्यास 'सह' यावे. वाकी, स्वदेशीवर व्याख्याने व भारत-भागवतावर पुराणे, वैद्यकी, गच्चीची शाळा आणि 'सरला' व 'छोटू' यांच्या तैनातीत असणाऱ्याला सवड कोटली मिळणार ? तुम्हास येणें शक्य नसल्यास सरलेला सरल मोडरीतून इकडे पाठवावे. छोट्या काहीं दिवस विरह सोसावा लागेल, पण तो सोसावा. सौभाग्यवतीतर्फे हा निरोप आहे. कारण आपल्या सौभाग्यवतीस कळेल.

आपला मेहुणा व मित्र
भाऊ काळे

[२९] राजकारण व समाजकारण दु-लग असावे

सुपं,

ता. २१-९-२५.

मित्रवर्य विनाकराव भोळे, सु. पांचवावडी याम, नागयण पाटक मुक्काम सुपें याचे नमस्कार.

आजतागायत सर्व कुशल आहे. आपलेंहि कुशल कळवावे.

पत्र लिहिण्यास कारण की, सुपें येथे आज मला एक शके १६०१ मधील, म्हणजे शिवकालीन, निवाडापत्र सापडलें आहे. पत्राच्या अखेरचीं अक्षरे शिव-प्रभूचीं असावीत. तींच ठरलीं तर वगदाचा एक मोठा प्रश्न सुटेल इतकेंच नव्हे तर पुण्य अक्षरें पाहण्यास मिळून महाराष्ट्राच्या डोळ्याचें पारणें फिटेल !

पत्र लिहिण्याचें दुसरें कारण असें की, काशी ढवळे ही साखरप येथें असून आजारी आहे असें कळलें. मी तिकडे पत्र लिहीत नाहीं, आणि तिकडूनहि मला पत्रे येऊ नयेत असें मी त्यांना फर्माविलें आहे ; म्हणून आपण परस्पर चौकशी करून कळवावे. माझे मन प्रेमानें ओढ वेत

आहे आणि लग्नाला अनुकूल होत आहे असें नव्हे, तर साहजिक जिज्ञासे-मुळेच मी हे लिहीत आहे. (बाकी आपणहि चौकशी करू नये असेंच आता वाटू लागले आहे.)

पुण्यास असतांना सौ. इंदुवहिनी व म्हसकर यांचेबद्दल जे ऐकले ते लिहवत नाहीं. भाऊरावांना हे कळवू का नको, आणि कळवावयाचे असल्यास कसे कळवू, याबद्दल मनाचा निश्चय होत नाही. पतिपत्नींचे फारसे रहस्य दिसले नाही. छोटी खुशाल आहे. लहान मुलांचे किरकोळ आजार असतात ते आहेतच. पण विशेष काळजी करण्याचे कारण नाही, असें वाटते.

महात्मा गांधी हे पुनः सत्याग्रह करण्याचे विचारांत आहेत असें तुमच्या पत्रावरून दिसते. सत्याग्रह सुरू झाल्यास आपण त्यांत पडाल हे मी ओळखून आहे. पण रामदासांनीं शिकविलेला आपला 'महाराष्ट्रधर्म' निराळा आहे. राजकारणामध्ये आधीं अनंत गुप्त तजविजी, अनेक चाळणा कराव्या लागतात; राजकारण हे एक-लग असू शकत नाहीं तर ते दु-लग असावे लागते; लोकांचा वकूफ काय याकडे दुर्लक्ष करून आध्यात्मिक भाषेच्या जोरावर लोकांच्या मनांत भलताच हांवभरीपणा उत्पन्न करून त्यांचा दीप-पतंगवत् नाश करण्यांत मुत्सद्दीपणा नाही;— ही तत्त्वे गांधींनीं रामदासापासून शिकावीत, पण ते स्वतःला एकमेव अक्कलमद समजतात. ते कशाला रामदासांची शिकवण ऐकतील? राजकारण हे फकिराचे क्षेत्र नाही. "अल्लाला फकीर प्यारे असतात, आणि सैतान त्यांना भिऊन असतो", असें एक उर्दू कवि म्हणतो, पण गांधी-फकिराच्या चळवळीमुळे होऊं पाहणारें नुकसान पाहून "अल्ला हा अशा देशबुडव्या फकिरांना डरतो, आणि सैतानाला ते प्यारे आहेत", असें मला म्हणावेसे वाटते.

सरलावहिनी रात्रीच्या शाळेंत काम करतात हे ठीक आहे. पण छांटूला दूर लोटून त्या हे काम करीत असतील तर ते योग्य नव्हे. छोटी आजारी आहे असें ऐकतों म्हणून हे लिहिलें. होतां होईल तो बायकांनीं असल्या फंदांत फार पडू नये. पण अपवाद मानण्यास मी तयार आहे. पण आपल्या ध्येयनिष्ठेमुळे आणि सरलावहिनींच्या पतिनिष्ठेमुळे छोटूकडे

दुर्लक्ष व्हावयाचें अशी भीति वाटते. छोटवद्दल माझ्यापेक्षां आपणांस अधिक काळजी आहे हें मला मान्य आहे.

अस्पृश्य लोकांनीं रोटीव्यवहार करण्यास तत्त्वतः हरकत नाही, पण राजकारणाप्रमाणें समाजकारणहि 'दुर्लक्ष' असलें पाहिजे. "मावधपण सर्व विषयीं" ठेवून सर्व बाजूंनीं विचार करून दूरदेशीपणें वागावें, नाही तर पस्तावा होईल.

नारायण पाठक

ता. क.—काशी ढवळेबद्दल साखरप्यास पत्र लिहूंच नये.

नारायण

[३०] “ध्येयें म्हणजे दुःखें” हेंच खरें

पुणें,

ता. १०-९-२५.

रा. विनायकराव भोळे यांस सौ. इन्दुमती हिचे साष्टांग नमस्कार वि. वि.

मी आपणांस सहसा पत्रें लिहीत नाहीं, महत्त्वाची गोष्ट असेल तेव्हांच लिहित्यें, हें आपणांस ठाऊकच आहे. आतांचा माझ्यापुढचा प्रश्न मला फार महत्त्वाचा वाटतो म्हणून लिहीत आहे.

मी विन्दुमाधव म्हस्कराची शिकवणी बंद केल्यावर पुनः ती कां सुरू करण्यांत आली हें सर्व तुम्हाला ठाऊकच आहे. ज्या थोर अंतःकरणांनै विन्दुमाधवांच्या शिकवणीस पुन्हा आरंभ करून दिला त्या अंतःकरणांत संशयाचें विष पुनः कोणींतरी कालविलें आहे. आमची 'छोटी' होती तोंपर्यंत आमचे दिवस फार आनंदांत गेले. आमच्यातील भेदभाव एवढ्याशा त्या छोटीनें पार घालवून टाकला होता. पण ती देवानें नेल्यापासून पुन्हां संशयपिशाचिकेनें मनांत जोर केला आहे. मला रागाचा शब्दहि बोलत नाहींत, परंतु मन शुद्ध नाहीं. मला कोणत्याहि गोष्टीची ना नाहीं, परंतु माझ्याबरोबर बोलण्याचालण्यांत आतां राम वाटत नाहीं. माझ्या सगळ्या हौशी पुरवितात, परंतु स्वतःला कशाची हौस नाही.

बाह्यतः सगळ्या गोष्टी चांगल्या आहेत, पण मनं विलग झालेली आहेत. मनांतला खरा भाव लपविण्याकरितां मुद्दामच मला काहीं तरी आणून द्यावयाचें, मुद्दामच मला फिरावयास न्यावयाचें, काहीं तरी निमित्त करून कृत्रिम विनोद करावयाचा, मला खूप करण्याबद्दल खोटाच उत्साह दाखवावयाचा; परंतु मन मनाला ओळखतें. इवलीशी छोटी होती तिला देखील रागाचा खोटा आविर्भाव कोणता आणि खरा कोणता हें कळायचं; प्रेमाचा पांढा कोणता आणि प्रेमाचा देखावा कोणता हें समजायचं; आमच्या चंपी कुत्रीला देखील हें समजतं; मग माझ्यासारखीला का तें कळायचें नाहीं? मला मनापासून ते गागावले तर आवडेल, पण गग गिळून प्रेमाचं मांग केलेलं आवडत नाहीं. मला वाईट वाटूं नये म्हणून कर्तव्यबुद्धीनेच ते मनांतला संशय आणि राग गिळतात; पण हेंच मला डांचतं. त्यापेक्षां गरळ ओकून टाकलेलं बर. माझ्यावर खरं प्रेम नाहीं, आपलेपणा वाटत नाहीं, म्हणूनच रागावत नाहींत हें न समजण्याइतकी मी खुली नाहीं. अनेक महिने हें अम चालल्यामुळं माझ्या मनातहि एक प्रकारची अढी म्हणा किंवा तेंढ म्हणा उत्पन्न झाली आहे. मीहि कधीं उलट बोलत नाहीं, रुसत-रागवत नाहीं, पण आतून उत्साह नाहीं, आनंद नाहीं. उन्हांळ्यांतल्या दुपारचा उकाडा पंख्यानीं कसा लोपणार ?

विन्दुमाधवांशीं मात्र मी मनापासून बोलत्यें-चालत्यें, याबद्दल माझें मलाच वाईट वाटतें. पण त्यानीं एकदां जरी किंचित् अतिप्रसंग केला असला तरी ते जात्या वाईट नाहींत अशी माझी खात्री आहे. कसलेल्या लेखकाच्या हातून एखादेवेळेस एखादें वाक्य चुकीचें गेले म्हणून तो लेखक वाईट ठरेल काय ? त्यानं एखादी अश्लील कोटि लिहिली म्हणून तो अश्लील लिहिणारा म्हणावयाचा काय ? विन्दुमाधवांच्या स्वभावाबद्दलहि माझें असेंच म्हणणें आहे. त्याचें विनोदप्रचुर बोलणें आणि त्याचें गाणें ज्याला आवडणार नाहीं तो मनुष्यच म्हणता येणार नाहीं. कर्तव्य म्हणून त्यांची शिकवणी मागे बंद केली तशी आताहि करण्यास तयार आहे. पण तसें विचारलें तर तेंहि पसत नाहीं ! अशा स्थितींत कसं वागावं ? पावसाळ्यामध्ये आभाळांत ढग आले. म्हणजे फिरण्यास जावं का न जावं अशी स्थिति होतै, तशी माझी झाली आहे.

बाकी अलीकडे मला असा प्रश्न पडू लागला आहे की, शिकवणी तरी का बंद करावी आणि त्याच्याशी बोलणे-चालणे तरी का सोडावे ? फिरावयास जावयाचें ठरल्यावर पाऊस पडेल ही भीति का वाळगावी ? रेनकोट असल्यावर पावसाची भीति कशाला ? बरील प्रश्न पुनःपुन्हा नागाप्रमाणें फणा वर करून माझ्याकडे पात आहेत, म्हणून माझी मलाच भीति वाटत आहे, आणि म्हणून हें पत्र मी लिहित आहे.

तुमच्याशी मागे अनेकदां बोलणें झालें. त्यांत तुम्ही मला किंवा बिन्दुमाधवाना एखादवेळेस मोह होऊन भलताच प्रकार व्हावयाचा हा मुद्दा वारंवार माझ्यापुढें माडलांत ; पण माझ्याविषयी मला पूर्ण खातरी आहे. बिन्दुमाधवाविषयीहि माझी खात्री असल्यामुळे तुमचा मुद्दा येथें गैरलागू आहे. माझ्याकरितां कां होईना, घटकाभर गृहीत धरा की बिन्दुमाधव फार चांगले आहेत, आणि मीहि फार चांगली आहे; आणि हें गृहीत धरून नेहमीप्रमाणें उडवाउडवी न करतां पुढच्या प्रश्नांचे सरळ उत्तर द्यावे. प्रश्न असाः—आत्म्याची कलाविषयक जी भूक आहे ती लोकापवादाच्या भीतिनें किंवा पतीला उगाच संशय येतो म्हणून दावून टाकावी काय ?

*

*

*

माझी रडकथा संपली. आतां दुसऱ्या गोष्टी लिहितें. सरलावन्सची प्रकृति बरी नाही हें खरें काय ? छोटुलाहि वरें नाही असें ऐकतें. बहीण झाली आहे तिचें नाव (माझ्या इच्छेला मान द्यावयाचा असल्यास) छोटी ठेवावे. माझी छोटी गेली ती सरलावन्सच्या पोटी आली असंच मी मानतें ! आमच्याकडचे पैसे स्वतःकरितां खर्च न करण्यांत मनाचा मोठेपणा नाही, आम्ही परके आहोंत असा याचा अर्थ होतो. तरी असें करूं नये आणि कुटुंबाचे हाल करून घेऊ नयेत.

नारायणराव पाठक यांनीं काशी ढवळेबद्दल चौकशी करूं नये म्हणून निश्चून सांगितलें तरी तुम्ही साखरप्यास पत्र लिहून चौकशी केलीतच आणि ती झुरत आहे असें कळविलेंतच ! त्याचें मन चुळबुळ करीत आहे. बाहेरून मनाची खंबिरी दाखवितात, पण आंत काय होत असेल याचा अंदाज मला करतां येतो. काशी ढवळे पोर चांगली आहे.

आणि नारायणराव पाठकहि चांगले आहेत. पण.....ध्येयें म्हणजे दुःखें हेंच खरें. कळावें.

इंदुमती काळे

[३१] नागे-फुरशे फणा काढतात

पाचबावडी,

ता. १५-९-२५.

सौ. इंदुमती काळे यास विनायकराव भोळे याचा सा. न. वि. वि.

आपले ता. ९-९-२५ चे पत्र पावले. मी कुटुंबाचे सुद्धा हाल करीन असं वाटतं काय? आपण पैसे पाठवितां त्यांपैकीं खाजगी खर्चाकरिता काहींएक घेत नाहीं हें म्हणणें खोटे आहे मी घेतों, पण समोंवतालचें दारिद्र्य पाहून मन इतकें द्रवतें कीं, हातीं पैसा आल्यावर हातांत फारसा राहतच नाहीं. आजच बारासैं झालें. आपल्या इच्छेला अनुसरून आम्हीं आमच्या मुलीला 'छोटी'च म्हणतो. पाळण्यांतलें नाव उषा आहे.

आतां आपला प्रश्न. तत्त्वदृष्ट्या पाहिलें तर कलेपुढें साकेतिक चालीरीतीनें मान वाकविलीच पाहिजे; म्हणजे, लोकांतली खुळचट चालरीत कलाविषयक ध्येयाच्या आड येत असल तर आपलें ध्येय सोडण्याचें कारण नाहीं. पण चालरीत खरोखरच खुळचट आहे का. हाच व्यवहारात प्रश्न पडतो. परपुरुषाशीं फार बोलणें-चालणे असूं नये, स्त्रीपुरुषांनीं एकान्त करूं नये, हे जनरीतीचे निर्वंध खुळचट आहेत? आतां एखादा पुरुष अत्रि, वसिष्ठ, वामदेव किंवा शुक याच्याप्रमाणे असला आणि एखादी स्त्री अनुसूया, अरुंधती, सीता, सावित्री यांच्याप्रमाणे असली तर त्यांनीं देखील हे निर्वंध पाळावेत काय, या प्रश्नाचें उत्तर असें की त्यांनीं न पाळले तर चालेल; पण पाळणें उत्तम. विवाहित स्त्रियांवर (व पुरुषांवर) तर अधिक जबाबदारी आहे: कारण आपली कलेची भूक शांत करतांना पतीची (किंवा पत्नीची) हेळसांड होत नाहीं ना, पतीकडे (किंवा पत्नीकडे) दुर्लक्ष होत नाहीं ना, प्रेमामध्ये विघ्न उत्पन्न होण्याचा संभव नाहीं ना, इत्यादि गोष्टीहि पाहिल्या पाहिजेत. तुमच्या मनाची द्विधा झालेली

स्थिति वर्णन करतांना तुम्ही दिलेला दाखला चांगला नाही; पण त्याचाच आधार घेऊन मी तुम्हांला सांगतो की आभाळांत दग आले तरी वनश्री पाहण्यास वाटलें तर जावें, पण घरीं मूल किंवा पति आजारी असल्यास जाणें योग्य नव्हे.

बिन्दुमाधव वाईट नसतील, नाहीत असेच मी समजतो; पण स्त्रियांच्या बाबतींत पुरुषांचें मन केव्हां मोहवश होईल हें सांगतां येत नाही, हें लक्षांत ठेवावें. स्त्रियांच्या मनावद्दलहि मी असेच म्हणेन; पण आमची सौभाग्यवती आणि आपण यांच्या मूर्ति डोळ्यापुढें उभ्या राहून लेखणी अडते.

*

*

*

आतां इकडल्या कांहीं किरकोळ गोष्टी लिहून पत्र पुरें करतो. गोष्टी किरकोळ आहेत; पण कुटुंबातल्या माणसांना त्या सांगाव्याशा वाटतात म्हणून लिहितों.

मी शालेंत अस्पृश्यांना शिवतो आणि घरीं आल्यावर आघोळ करीत नाहीं म्हणून घारुअण्णा नागे, कृष्णभट फुरशे वगैरे सनातनी ब्राह्मण-गुंडांचा माझ्यावर रोष होता तो आतां बळावत चालला आहे. मला वाळींत टाकण्याच्या ते विचारांत आहेत. ब्राह्मणाच्या आळींत मला भाड्यानें सोईचे घर मिळाले आहे तें त्यांना पाहवत नाहीं, आणि म्हणून ते घरमालकाला सागून मला तेथून हुसकावून लावू पाहत आहेत. या मालकाच्या मुलीला पटकी झाली होती तेव्हां रात्रीच्या रात्री जागून व अथरुणाजवळ बसून मीं तिला औषधपाणी दिलें आणि बरी केली आणि तो गरीब असल्यामुळें पैसे नांवापुरतेच घेतले, म्हणून त्या मालकाला मला घरातून निघून जा असें एकदम सागवत नाहीं. तथापि तो गरीब भिक्षुक असल्यामुळें घर सोडावें लागेल आणि गांवांत कोठेंहि घर मिळा-वयाचें नाहीं अशी थोडीशी भीति आहे.

घर न मिळण्याचें दुसरें कारण असें कीं, राजकारणात मी थोडासा गांधींचा अनुयायी झाल्यामुळें येथील कांहीं टिळकभक्त माझे शत्रु झाले आहेत. (बऱ्याच लोकांचा आदर आहे, पण काही थोडे कट्टर टिळकभक्त दुष्टावा करतात, आणि ते गुंड असून त्यांना लोक भितात.) सरकारी

अधिकाऱ्यांचा तर रोप आहेच, कारण भातशेतावरचा वार्षिक धारा देणें दिवसेंदिवस लोकांना परवडत नसल्यामुळे सत्याग्रह करण्याशिवाय गत्यंतर नाही, असे मी भाषणात बोलूं लागलों आहे. एकंदरीत परिस्थिति कठीण आहे. पाहू या काय होतें तें. कांहींहि झालें तरी मी आपलें ध्येय सोडणार नाही, हें निश्चित.

शाळेतली एक अस्पृश्य मुलगी चिंगी नांवाची आहे. ती नऊ दहा वर्षांची असेल पण इतकी चुणचुणीत आहे कीं, ब्राह्मणांच्या मुलींनाहि तिच्यापुढें लाजावें लागेल जराशी गवाळी आणि गलिच्छ आहे, पण स्वभावानें फारच चांगली आहे. सौभाग्यवतीची ती मांठी लाडकी झाली आहे. ती आमच्या घरीं पुष्कळदा येते आणि सौभाग्यवतीला लाघवीपणानें हरतऱ्हेच्या कामात मदत करते. एक चाळीस वर्षांच्या वरील पाटील शाळेंत येऊं लागला आहे; कारण वाचता येत नसल्यामुळे एका मार वाड्याने त्याला कसें नागवले हें त्याच्या आता चांगलेच ध्यानांत आलें आहे. शाळेत एक मराठा मुलगी आहे आणि चिंगीशिवाय दुसरी एक अस्पृश्य मुलगी आहे. ब्राह्मणांच्या कांहीं मुलींहून त्या गोऱ्या आणि सुंदर आहेत. बुद्धीनें सामान्यच आहेत. त्याचेकडे पाहिले म्हणजे मला घारुअण्णा नागे आणि कृष्णभट फुरशे यांची आठवण होते, इतके त्यांच्या चेहऱ्यांत साम्य आहे. कांहीं तरी येथें पाणी मुरत असलें पाहिजे म्हणून चौकशी केली, तेव्हा त्याच्या आयाची चालरीत कशी आहे तें कळलें आणि सर्व उलगडा झाला ! आणि हे नागे-फुरशे लोकांना 'सनातनी' धर्म शिकविणार ! ! मुली मात्र स्वभावानें फार चांगल्या आहेत. एक तर इतकी भावडी आहे कीं तिच्या मनात स्त्री-पुरुष हा भेदच नसावा. ती माझ्याशीं इतक्या लडिवाळपणानें वागते आणि इतकी जवळ येऊन बोलते-चालते कीं मला लाजल्यासारखें होतें आणि असला देखावा पाहून लोकांना काय वाटेल अशी भीति वाटते. बरें, इतका लाडकपणा, आणि इतकी सलगी करू नये हें तिला सांगणें देखील माझ्या जिवावर येते. किंबहुना तिला हें सांगणें पाप वाटतें. कारण जिच्या मनांत कपट नाही, कामवासना काय पदार्थ आहे हें समजतहि नाही, तिच्या मनांत अकालीं खोटी लाज आणि कपट उत्पन्न करणें मला पाप वाटतें. असल्या प्रस-

गातून कशी तरी वाट काढून मी वेळ मारून नेतो, पण कामात्मक मोहाचा प्रसंग या कामरहित लडिवाळपणाच्या प्रसंगापेक्षां कमी कठीण आहे असे अनुभवावरून मी सांगतो.

मराठे आणि अस्पृश्य मुलगांपैकीं काहीं फार चांगले आहेत, काहीं अत्यंत गलिच्छ आणि वाईट आहेत. त्यांची शिवीगाळ ऐकून आणि त्यांचे हातवारे वगैरे पाहून त्यांना शाळेतून घालवून द्यावेसे वाटते पण असे करून कसे चाळेल ? सौभाग्यवती त्यांना घालवून देण्याबद्दल आग्रह धरते, पण मी ऐकत नाही. कारण वाईट लोकांना सुधारणें हाच माझा शाळा काढण्यातला हेतु आहे. सौभाग्यवतीहि मी मुलींशीं फार बोलतो म्हणून मधून मधून मला बोलते आणि संशयखोरपणा दाखविते. (सगळ्याच बायका संशयखोर असतात का ?) तिच्या भलत्या संशयांना अर्थात् मी फारशी भीक घालीत नाही, कारण तिचे संशय क्षणभरच टिकतात. (आणि पुष्कळ वेळ टिकले तरी भलत्या संशयांना भलतें महत्त्व देऊन ध्येय कसे सोडतां येईल ?)

सौ. ची प्रकृति किंचित् नादुरुस्त आहे. काम फार पडतें आणि खाण्यापिण्याची आवाळ होते हें एक कारण असलें पाहिजे. मुलांचीहि प्रकृति जेमतेमच आहे. मी आपल्या ध्येयाकरितां कुटुंबाचा होम तर करीत नाही ? प्रश्न बिकट आहे. असो.

विनायकराव भोळे

[३२] भांडखोरपणाचा प्रश्न ?

पुणें,

ता. १५-९-२५.

रा. रा. विनायकराव भोळे यांस इंदुमती काळे हिचा नमस्कार वि. वि.

आपलें पत्र पावलें. आपला उपदेश वाचला व शेवटल्या किरकोळ गोष्टीहि वाचल्या. किरकोळ गोष्टींच्या शेवटीं आपण लिहिलें आहे कीं, सौभाग्यवतीनें भलते संशय घेतले तरी मी आपलें ध्येय सोडणार नाहीं.

निश्चय उत्तम आहे, पण पतीनें जर का भलते संशय घेतले तर पत्नीनें मात्र आपलें ध्येय सोडावें असे आपलें मत दिसतें. असा फरक कां ? प्रश्न जरा भांडखोरपणाचा आहे, पण खरा आणि जिव्हाळ्याचा आहे म्हणून विचारला आहे.

सौ. च्या प्रकृतीकडे दुर्लक्ष करूं नये. सरलावन्संच्यासारखी पत्नी पुन्हां मिळणार नाही. मुलांची आई गेली तर त्यांनीं काय करावें ? पैसे अधिक लागतील ते मी पाठवीन. (आजच पाठवितें.) माझें प्रेमाचें धन कमी होत असलें तरी सोन्यारूप्याच्या नाण्यांची तूट नाही. पैशांची रास माझ्या-पुढें आणून एकदां टाकली म्हणजे काम झालें अशी घरांतली स्थिति आहे. एखादवेळेस मला मोटारींत घालून बाजारात नेतात आणि कापड चोपड वगैरे श्रीमंती थाटाचें घेऊन देतात, पण पोटांत प्रेमाचा ओलावा नाही. दिखाऊ प्रेमाच्या या नाटकांत मीहि आपला पार्ट उत्तम करत ! पण कलबांतून रात्रीं उशीरां येणं आणि पैसा व कपडाला देण्याशिवाय माझ्याशीं संबंध न ठेवणं, जेवतांना उगीच कांहींतरी प्रश्न विचारून खऱ्या प्रेमाचा अभाव लपवूं पाहणं, वगैरे गोष्टींचा अर्थ मला समजतो. पतिप्रेम माझ्या नशिबीच नसावं. एरवीं त्यांच्यासारख्या थोर मनाच्या माणसाची वृत्ति अशी झाली नसती. अपत्य-सुखहि नशिबी नसावं. एरवीं छोटीसारखी मुलगी देऊन लगेच ती देवानं परत नेली नसती ! वाकी विशेष कांहीं नाही. कळावें.

इंदुमती काळे

[३३] स्त्रिया लतांसारख्या ; पुरुष वाघांसारखे

पांचवावडी,

ता. २५-९-२५.

सौ. इंदुमती काळे यांना विनायकराव भोळे यांचे नमस्कार वि. वि.

आपल्या मागील पत्रांतील प्रश्न बोंचक आणि मार्मिक (व मर्म-भेदकहि !) होता. पतीकरितां तुम्हांला ध्येय सोडण्यास सांगतो आणि मी स्वतः पत्नीकरितां आपलें ध्येय सोडण्यास तयार नाहीं, यांत विसंगति

दिसते खरी. माझ्याहि ती ध्यानांत आली होती, पण म्हटलं कीं, तुमच्या ध्यानांत येणार नाहीं, उगीच कशाला खोलांत शिरा !

हल्लींच्या समाजांत (आणि पुढेंहि कित्येक शतके) स्त्रियांचें ध्येय संसार करणें हें असणार; म्हणून त्यांनीं पतीला नापसंत असलेली, अतएव या ध्येयाच्या आड येणारी, गोष्ट टाळावी. पुरुषांचें ध्येय याहून भिन्न आहे, म्हणून त्यांनीं पत्नीच्या इच्छेला जरा बाजूला ठेवलें तरी हरकत नाहीं, असें माझे थोडक्यांत उत्तर आहे. स्त्रिया या लतांप्रमाणेंच आकुंचित क्षेत्रांतच राहण्यांत आनंद मानणाऱ्या असतात. पुरुष हे वाघांप्रमाणे गुहेबाहेर जाऊन पराक्रम करण्यांत आनंद मानतात. लताना अडचणींना तोंड द्यावेंसें वाटत नाहीं, तर त्या अडचणींना वळसा घालून कोटून तरी जीवनरस घेऊन टवटवीत राहतात, फुलांफळांनीं आपले अंग सुशोभित करतात आणि इतरांना या फुलाफळांनीं आनंद देतात. वाघांना सिंह-हत्ती पाहिले म्हणजे चेव येतो आणि मग ते मादीची किंवा पिलांची पर्वा न करतां शत्रूच्या अंगावर तुटून पडतात आणि मरतात किंवा मारतात. सामान्यतः स्त्रियांना सुंदर कौटुंबिक संसार पाहिजे असतो; पुरुषांना कौटुंबिक संसारांतल्यापेक्षा उच्चतर पराक्रम हवा असतो. या नियमाला अपवाद आहेत, पण सामान्यतः हा नियम बरोबर आहे.

तुम्ही 'कलाप्रेम' 'कलाप्रेम' म्हणून कितीहि म्हटलं तरी भाऊरावांचें प्रेम तुम्हांला खरोखर पाहिजे आहे; असें नसतें तर भाऊरावांच्या वागणुकीबद्दल तुम्हीं तक्रारच केली नसती ! तसेंच तुम्हांला छोटी गेली म्हणून फार वाईट वाटत आहे. तुम्हांला मुलांची खरी भूक आहे. माझ्याविषयीं म्हणाल तर मला माझी सौभाग्यवती आणि माझीं मुलें कितीहि प्रिय असलीं तरी समाजकारणांतील आणि राजकारणांतील संकटांना धैर्यानें तोंड देण्यांत मला खरें पौरुष आहे असें वाटतें. तुमचे व माझे प्रकृति धर्म वेगवेगळे असल्यामुळे तुमचें ध्येय निराळ्या प्रकारचें असणार आणि माझे निराळें असणार. अर्थात् कर्तव्येहि भिन्न होणार. तुमच्या खोंचदार प्रश्नाचें हें असें उत्तर आहे. (बाकी हे प्रश्न खरोखर सामान्य तत्त्वाच्या दृष्टीनें सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यांत विशेष अर्थ नाही. व्यक्ति, स्थिति व प्रसंग पाहून व्यवहारदृष्ट्याच ते सोडविले पाहिजेत. एखाद्यानें लग्न करावें का

नाहीं या प्रश्नाचें उत्तर देणें कठीण आहे. पण अमुक मुलीशीं लग्न करावें का नाहीं हा प्रश्न कठिण असला तरी वरच्या प्रश्नापेक्षा तो सोपा. ज्ञानोत्तर कर्म का अकर्म हा तात्त्विक प्रश्न जितका कठिण आहे तितका “अमक्या परिस्थितींत असलेल्या अमक्या अमक्यानें कर्ममार्गानें जावें का नाहीं” हा व्यावहारिक प्रश्न तेवढा कठिण नाहीं.)

पत्नीनें घेतलेल्या संशयाला किती महत्त्व द्यावें हा प्रश्न सोडून माझ्या पुढच्या प्रत्यक्ष व्यावहारिक प्रश्नासवधीं मी तुम्हांला असें सांगतो कीं, माझ्यावद्दलचा तिचा संशय मधून मधूनच डोकावतो आणि माझ्यावरच्या प्रेमाच्या भारानें तो दडपून जातो, आणि म्हणूनच मी तिकडे दुर्लक्ष करतां. ग्यरोखरीच तो प्रवळ झाला तर मला काय करावें हा विचार पडेल. आपल्या पतीचा आपल्यावद्दलचा संशय दृढ व प्रवळ होत चालला आहे, म्हणून आपण हटवादीपणा करूं नये अमें माझें म्हणणें. गिवाय बिन्दुमाधवाना सोडणें म्हणजे ध्येय मोडणें कसें ? पुण्यास गायनशिक्षक दुसरे थोडे आहेत ?

मी सत्याग्रहांत पडेन व लवकरच पुन्हा मला तुरुंगांत जावें लागणार असें लक्षण दिसतें. सर्व मंडळींस तिकडे पाठवावें म्हणतों. पण सौभाग्यवती, ही शाळा चालविण्याचें काम व इतर सामाजिक काम अंगावर घ्यावें व माझें काम अंशतः पुढें चालू देवावें असें म्हणत आहे. तिची इच्छा प्रवळ दिसल्यास तिचें म्हणणें ऐकेन.

नारायणराव पाठक सातारा जिल्ह्यांत फिरत असतात. सातारा जिल्ह्यातील एका देवळांत एक जुना व महत्त्वाचा शिलालेख कोपण्यांत पडला आहे असें त्यांना बिन्दुमाधव म्हस्करांकडून सहजगत्या कळलें म्हणून ते लवकरच तिकडे जाणार आहेत व त्या शिलालेखाचा ठसा घेणार आहेत, असें त्यांच्या पत्रावरून समजतें.

ते पुण्यास अलीकडे आपणांस भेटले होते काय ? त्यांची प्रकृति कशी आहे ? पत्रांत चांगली आहे म्हणतात, पण विश्वास बसत नाहीं. प्रामाणिक मित्रांचेंहि लिहिणें-बोलणें कांहीं बाबतींत खोटें असणें संभवनीय आहे. काशी दबळे ही साखरप्याहून पुण्यास आली आहे म्हणतात. क्षयाची भावना असून दक्षांतलें औषध घेत आहे असें ऐकतों. तिला भेटून यावें.

औषधगण्याकरितां द्रव्याची मदत तिला पाहिजे असल्यास कोणालाहि अवघड वाटणार नाही अशा रीतीने मदत करावी.

विनायक भोळे

[३४] जखीग-खिंडीत

पाचवावडी,
ता. २-४-२६.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

पाटघर येथें नारायणराव पाठक यांच्या संशोधनाच्या कामानिमित्त आठ दिवस राहून ते आणि मी पांचवावडीला चालून येत असतां 'जखीग खिंडी'शीं रात्र झाली. ही खिंड म्हणजे दरोडेखोरांचा अड्डा होय अशी प्रसिद्धि आहे. रस्ता अरुंद, दाट झाडी, उंच कडे, डोंगरात लपण्यास सोईच्या अशा पुष्कळ जागा यांमुळे ही खिंड प्रवाशाना मोठी भीतिदायक वाटत होती आणि तशी ती होतीहि. पण अलीकडे रस्ता मोठा करून आणि आजूबाजूचीं झाडे कापून आणि दोनही बाजूस चौक्या बसवून सरकारनें थोडीबहुत सुरक्षितता आणली आहे. चादणी रात्र असल्यामुळे आम्ही दोघे न डगमगता खिंडीतून चालू लागलों. वाटेत एक बैलगाडी लागली, तेव्हां सोबत मिळाली म्हणून आनंद झाला गाडीवानानें आम्हाला गाडींत बसण्यास सांगितलें. आम्ही थोडेसे आढेवेढे घेऊन बसलों. थोड्या वेळानें दोन बाया अर्धवट धांवत धांवत आल्या आणि "दादा आम्हांला सोबत करा" असें आम्हांला भिनवू लागल्या. "त्यांना गाडींत घे, आम्ही चालतो." असें आम्ही गाडीवानाला म्हटलें : पण त्यांना तो गाडींत घेण्यास तयार नव्हता. त्याला पैसे देऊं केले तरी एकेना. तेव्हां आम्ही दोघे खाली उतरलों आणि त्या बायांबरोबर चालू लागलों. वाटेत त्या बायांची कोंग, कोठल्या म्हणून सहज चौकशी करू लागलो, तेव्हां त्या बायांच्या बोलण्याचालण्यावरून आणि हावभावावरून त्या चांगल्या चालीच्या नसाव्यात अशी शंका येऊ लागली पण 'स्त्री'-दाक्षिण्य

म्हणून हे सगळे मनांत ठेवून आम्ही त्यांच्याबरोबर चालू लागलो. खिंडींत एका वळणाच्या ठिकाणी उंच कड्यामुळे अंधार पडला होता. तेथे गाडीवानाने गाडी थांबविली आणि शीळ घातली. कशाकरिता शीळ घातली हे आम्हांला समजेना. आम्ही भ्यायलेले पाहून त्या बाया एकीकडे तोंड करून चोरून हंसत असाव्यात अशी मला शंका आली. शंका येण्याचे कारण असे की, जोराने हसू येऊ लागले असता ते पुरते न दाबता आल्यामुळे जो विशिष्ट आवाज होतो तसा आवाज मला ऐकू आला आणि त्यांनी तोंड मुद्दाम फिरविले हे मला त्या वेळच्या काळोखांतहि दिसले. तथापि विशेष स्पष्टतेने कांहीं दिसत नसल्यामुळे मी आपली शंका मनांतच ठेविली. कशामुळे तरी बावरून जाऊन त्या मोठ्याने रडू लागल्या, तेव्हा हा काय प्रकार आहे याचा आम्ही विचार करीत आहोत तोच खिंडीतल्या एका मोठ्या शिळेच्या आड लपलेले चारपांच दरोडेखोर हातांत तलवारी घेऊन आले आणि आम्हा दोघांना त्यांनी वेढा घातला. त्या दोन बाया आणि तो गाडीवान यांचे आणि दरोडेखोरांचे संगनमत आहे असे आम्ही लागलेच ओळखले. “दरोडेखोरांनी आमच्या बायकांचा तुम्ही हात धरलात वगैरे घाणेरडे आरोप आमच्यावर करून आतां पोलिसांकडे तुम्हांला नेतां, हा गाडीवान आणि आम्ही पांचजण साक्षीदार आहोत, तुमची आतां नाचक्री करतो” वगैरे धाक घातला आणि “आता असेल ते सगळे द्या, आणि घरी गेल्यावर ५०० रुपये हा गाडीवान येईल त्याच्या स्वाधीन करा,” वगैरे वगैरे गोष्टी ते बोलू लागले. न ऐकल्यास तोंडाला डांबर फांसून पोलिसांकडे नेऊ आणि गांवातून धिंड काढू, असेंहि ते म्हणाले. आम्ही मोठ्या पंचायतीत पडलो आणि काय करावे हे सुचेना. बोलतां बोलतां मी पांचबावडीचा विनायकराव वैद्यबुवा असे म्हटले. तेव्हा त्यातला एक दरोडेखोर “आं, तुम्ही विनायकराव वैद्यबुवा ! पाहू जरा चेहरा”, असे म्हणाला आणि काडी पेटवून त्याने चेहरा न्याहाळला. मौज अशी की, लागलाच तो आमचा वाली झाला ! “माझ्या पोरीला या बामणाने दोन महिने मोफत औषध देऊन वांचवलं आहे, याला सोडा,” असे तो म्हणाला आणि लगेच सगळे गाडे पालटून दरोडेखोरांनीच आम्हांला खिंडीतून बाहेर पडेतोपर्यंत सोबत केली !

घरीं पोंचल्यावर सरलेला ही हकीकत सांगितली तेव्हां तिने रात्री-अपरात्री 'जखीण-खिडी'तून येण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल दोष दिला आणि पुष्कळ तोंडमुख घेतले आणि आम्ही तें तिला निमूटपणें घेऊं दिलें.

दुसऱ्या दिवशीं गांवातल्या मंडळींनाहि ही हकीकत सांगितली. त्यांना मोठी मौज वाटली !

विनायक भोळे

[३५] धर्माचे अभिमानी !

पांचबावडी,
ता. १३-४-२६.

महात्मा गांधी यांस,

विनयपूर्वक साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आम्ही सही करीत नाहीं, पण आमच्या पांचबावडी गांवांत कॉंग्रेसचे म्हणून काम करणारे विनायकराव भोळे हे मोठे धर्मबुडवे आहेत आणि त्यांनीं स्त्रियांवरहि अत्याचार करण्याचें ठेविलें नाहीं ही गोष्ट आपले नजरेस आणणें आमचें कर्तव्य आहे म्हणून हें निनांवी पत्र लिहीत आहों. त्यांच्या समाजसुधारणा (?) सनातनी धर्माचीं पाळेमुळें खणून काढीत आहेत. सुद्धा मनुष्य पाठवून चौकशी करवावी. आम्ही गांवांतले सनातनी धर्माचे परंपरागत संरक्षक आहोंत म्हणून हें कटु कर्तव्य करीत आहोंत. कळावें.

आपले
सनातनी धर्माचे अभिमानी
अ आ इ ई

विचारप्रकाश

[३६] पांचवावडीचें पत्र

(आमच्या एका बातमीदाराकडून)

पांचवावडी,

ता. २४-४-२६.

स्त्रियांवर अत्याचार केल्याचा आरोप

येथें 'साधेभोळे' म्हणून प्रसिद्ध असलेले समाजांतील एक 'विशिष्ट नायक' आणि त्यांचे मित्र यांनां तेथून जवळच असलेल्या 'जखीण-खिंडीत' दोन ब्राह्मणेतर तरुण स्त्रियांवर रात्रीं अत्याचार करण्याचा प्रयत्न केला अशी अफवा आहे. ती कितपत खरी/खोटी आहे हें सागतां येत नाहीं म्हणून नांवे स्पष्टपणें दिलेलीं नाहींत. स्त्रियांवर अत्याचाराचा प्रयत्न करीत असतां त्या स्त्रियांची घरची मंडळी धांवत आली आणि त्यांना सोडवून वरील संभावित (?) समाजसुधारकांना त्यांनीं चोप दिला आणि तोंडाला डांबर फांसून सकाळीं गांवांत सोडून दिले असें म्हणतात. हें कितपत खरें आहे हें नक्की सांगवत नाहीं. एवढें मात्र खरें आहे कीं, हे दोघे गृहस्थ आठ दिवस गांवांत दिसत नव्हते. अशी बातमी आहे कीं, तोंडाला फांसलेले डांबर सावणानें वगैरे निघण्यासारखें नाहीं, खरबरीत पदार्थानें घांसूनहि पुरतेंसें निवत नाहीं, म्हणून मागे मुंबईस राणीच्या पुतळ्याला लावलेलें डांबर काढून प्रसिद्धीस आलेल्या गजजरांच्या लॅबोरेटरींतून त्यांच्या कंमनीला माहीत असलेले डांबर काढण्याचें मिश्रण आणण्याकरितां येथून एक मनुष्य मुंबईस गेला आहे. नक्की बातमी कळल्यावर खुलासेवार हकीकत कळविण्यात येईल. असे समाजसुधारक (?) महात्मा गांधींना किंवा लोकांना कसे खपतात ?

समाजसुधारणा असल्या लोकांच्या हातीं गेल्यास "विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्" या न्यायानें 'विनायका'च्या ऐवजी आपणांस वानरच दिसावयाचा !

[३७] संशयनिरास

पुणें,
ता. २५-४-२६.

प्रिय भगिनी सरला हीस भाऊ काळे याचे आशीर्वाद विशेष.

पुणें येथील लष्करांतील एका सामाजिक क्लबांतले आम्ही सभासद असल्यामुळे सी. आय. डी. मधील ई. आय. क्लरेन्स या नांवाचा एक सज्जन ऑफिसर आणि मी सामाजिक बाबतींत दोस्त आहोंत. त्याचे जवळ बोलतां बोलतां विनायकरावांच्या तोंडाला काजळ फासण्याबद्दलची जी अफवा उठली आहे आणि जिनें जिकडे तिकडे जणूं काहीं आग लावून दिली आहे, त्यासंबंधानें मीं गोष्ट काढली व खरा प्रकार काय आहे, याबद्दल चौकशी करून तो मला सांगतां येईल का म्हणून त्याला विचारलें. “ खात्याच्या नियमाप्रमाणें सांगतां येणें कठिण आहे; पण चौकशी करून मग काय तें निश्चित सांगतो”, असें त्यानें उत्तर दिलें. त्याचे मला एक खाजगी पत्र आलें आहे, त्याची नकळ खाली देत आहे त्यावरून काय समजावयाचें तें तूं समजशीलच.

* Private

CAMP, POONA,
25-4-26.

Dear Mr. Bhausaheb Kale,

I am not as you write and as many people seem to think an Inspector of Criminal “ *Investigation* ” but of Criminal “ *Intelligence* ” (though I believe I have not the intelligence of a criminal).

Although I am precluded by departmental rules from divulging any information about the activities of political and other workers, I think I may be allowed to take advantage of the exceptions allowed, if I merely state that your relative was, (so far as my information goes) a victim of three or four notorious

women who entrap men, and leave them in the hands of a gang of dacoits who force them to part with their money on pain of their faces being tarred in case of refusal.

You will perhaps hear more of these notorious women if you care to read the proceedings of courts.*

(Copy)

Yours truly,

(Sd.) E. I. CLARENCE.

या पत्रावरून तुझ्या ध्यानात येईल कीं, विनायकराव शुद्ध असून त्यांचेवर दुष्टांनीं कुभांड रचलेलें आहे.

त्यांचेबद्दल भलताच संशय तूं घेत असशील असें वाटत नाहीं, पण तुझा स्वभाव असल्या बाबतींत फार संशयखोर आहे हें मला ठाऊक आहे; संशय घेत नसल्यास उत्तमच, पण घेत असल्यास इतःपर तरी सज्जनाला छळण्याचें पाप पदरीं घेऊं नये. घारोपंत नागे, कृष्णभट फुरशे वगैरे दुष्ट लोक छळण्यास टपलेलेच आहेत व ईश्वरहि टपलेला दिसतो, पण माझ्या सरलेनें तरी या फंदात पडूं नये अशी इच्छा करणारा तिचा भाऊ,

भाऊ काळे

* “ काहीं लुच्च्या बाया दरोडेखोरांच्या साथीदार असून त्या भोळ्या-बापड्या लोकांना या दरोडेखोरांच्या जाळ्यांत आणून सोडतात अशा प्रकारची आम्हांस बातमी लागली आहे व आपले नातलग निर्दोषी असावेत असा माझा समज आहे,” असा बरील पत्राचा आशय आहे.

पांचवावडी,

[३८] पत्नीचा पाठिंबा

ता. २७-४-२६.

मित्रवर्य भाऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

सरलेला आपण लिहिलेल्या पत्रावरून तीहि आमच्याबद्दल संशय घेते असा आपला ग्रह झालेला दिसतो तो साफ चुकीचा आहे. ती सशस्त्र आहे, पण माझ्यावर तिची निःसीम भक्ति आहे. इतकी की, मी या भक्तीला पात्र नाहीं या जाणिवेनें माझी मलाच लाज वाटते. तिचा आम्हांला या प्रसंगी जेवढा धीर आहे तेवढा कोणाचाहि. आणि कशाचाहि नाहीं. सगळे जग ज्या वेळेस पतीला सोडतें त्या वेळेस सात्त्विक पत्नी त्याला अधिक चिकटते आणि त्याला सावरून धरते. कळावें.

आपला
विनायक भोळे

माधवाश्रम, मुंबई,
ता. २४-११-२२.

[३९] मनांत खळबळ, पत्रांत बडबड

मित्रवर्य रा. रा. विनायकराव भोळे यांस नारायण पाठक, मुक्काम मुंबई, याचे साष्टांग प्रणिपात. आज ता. २४-११-२६ तागायत येथील कुशल आहे.

पत्र लिहिण्यास कारण की, इन्दुवहिनी व सरलावहिनी, तसेंच छोटी, छोटी आणि चिंगी हीं मुंबई पाहण्यास येथें आलीं असोन त्यांच्याबरोबर मी दोनतीन ठिकाणीं गेलों होतो. मला सविस्तर पत्रे लिहिण्याची हौस आहे म्हणून येथील खुशालीचें वगैरे आपणांस पत्र लिहिण्याचें काम त्यांनीं मजकडे सोंपविलें आहे. ज्याला काम करण्याची हौस असते त्याच्यावरच मग सगळ्या कामाचा बोजा पडू लागतो, हा दुनियेंतला न्यायच आहे. “कष्टाळू उंटाला वाळवंटांतील दौड आणि लबाड मांजराला घरांतील दूध” अशा अर्थाची अरबी भाषेत एक म्हणच आहे !

आम्ही चार दिवसांपूर्वी राणीचा बाग पाहण्यास गेलो होतो. मडळी जेथे उतरली आहेत तेथील शेजारच्या कांहीं बायका, मुलगे, मुली व लहान अर्भकेंहि आमच्याबरोबर होती. इंदुवहिनी मात्र नव्हत्या; कारण त्यांची कपड्यांची जी टूंक होती तिची किल्ली कोठे हरवली होती आणि चांगलें पातळ आणि त्याच्या रंगाला जुळणारा ब्लाउज असल्या-शिवाय त्या घरावाहेर पडण्यास तयार नव्हत्या ! दुसऱ्या एका पेटीत कांहीं पातळे (माझ्या दृष्टीने चांगलीं अशीं) होती; पण ती त्याच्या कलात्मक अभिरुचीला पटण्याजोगीं नव्हतीं. आपण सुंदर दिसावें या हौशीपुढें सुंदर स्थळ पाहण्याची मातब्बरी काय ? त्यांचे यजमान आपल्या हौशी पत्नीचें कौतुक करण्याकरिता (किंवा खरें बोलावयाचें म्हणजे कौतुक करण्यांत आपण कसूर करित नाहीं असें दाखविण्याकरितां) आले आहेत. पण पत्नी जात नाहीं असें पाहून कांहीं तरी कामाचें त्यांनीं निमित्त केलें आणि ते फोर्टमधील एका इमारती मंडळाकडे निघून गेले. अर्थात् सगळीं चिल्लीपिल्लीं आणि बायकाचें लटावर सांभाळण्याचें काम इतिहासाभ्यास-जड व व्यवहार-शून्य भारायण पाठकावर येऊन पडलें. इंदुवहिनींनीं घरीं बसून छोटीला सांभाळण्याचें काम आपल्याकडे घेण्याचा मनापासून प्रयत्न केला (छोटीवर त्यांचें खरोखरच आपल्या मुलीप्रमाणेंच प्रेम दिसलें), पण सरलावहिनींना (मला वाटतें तुमच्या संगतीनें) मुलांची इतकी हौस आहे कीं, एक कडेवर बसणारी छोटी आणि हाताचें बोट धरणारा छोट्टू यांना सांभाळून नेण्याचें त्यांना ओझे वाटलें नाही किंवा त्यांत लाजहि वाटली नाही. त्यांना एका लहान गोष्टीची मात्र लाज वाटली. ती ही कीं, आपण तऱ्हेदार पोपाख करावा म्हणून त्यांनीं आपल्याकडून मोठ्या कांठाच्या चोळीवर पांढरें रेशमी जाकीट चढविलें होतें आणि त्या जणुं कांहीं एखाद्या लग्नसमारंभाला चाललों आहेत अशा भावनेनें एक कोरें लुगडें नेसल्या होत्या. मुंबईतल्या बायकांनीं त्यांची याबद्दल बायकी कुचक्या पद्धतीनें थोडीबहुत टिंगल केली ती त्यांना जराशी लागली. गरीब बिजाऱ्या खेड्यांत राहणाऱ्या बायका ! त्यांना जी आजची तऱ्हा वाटते ती शहरांत कालची असते हें समजत नाहीं आणि मग त्यांची जी फजिती होते ती माझ्यासारख्या निरीक्षकाला क्षणभर दुःख

देते (पण त्यांत क्षणभर मौजहि असते !). सरलावहिर्नीना दुमजली ट्रॅम पाहण्याची इच्छा होती आणि आमच्या नशिवाने दुमजली ट्रॅम मिळालीहि. पण तीत फार गर्दी होती. ट्रॅममध्ये चढण्याच्या अगोदरच मी छोटूला आपल्या हातात धरले होते, आणि सगळ्या बायका आणि सगळीं मुलें पुरुषांच्याच दरवाजांने चढल्यावर मी छोटूसह ट्रॅममध्ये घुसलों. ट्रॅम-कंडक्टरने “उपपर जाव, जागा खाली आहे” असे जागच्याजागीं घुटमळणाऱ्या बायकांना सांगितल्यावर अघाडीवर असलेल्या मुंबईच्या बायका वर चढल्या, पण आपल्या सरलावहिर्नीना त्या धांदलीत जागा ‘खाली’ आहे असे वाटून त्या वर न चढतां तळमजल्याकडे वळल्या. ट्रॅमचा कंडक्टर “उपपर जागा खाली आहे” असे जेव्हां त्यांना सांगं लागला तेव्हा त्यांना जागा उपपर आहे का खाली आहे हे समजेना आणि त्या भावावून गेल्या आणि ‘नारायण’ त्याच्या पिछाडीला उभा राहून त्याची पाठराखण न करता तर त्यांच्या फजितीला पारावारच राहिला नसता !

राणीच्या बागेत सगळीकडे आम्ही हिंडलों. लहान मुलांना आणि मुलींना फारच आनंद झाला. इतर मुलांना आणि चिंगीसह इतर मुलींना प्रत्येकीं दोन दोन आणे देऊन उंटावर बसवून फिरवून आणल्या-वर आमच्या छोटूरावांनाहि उंटावर बसण्याची इच्छा झाली, पण भीती-मुळे त्यांना ती दाखून ठेवावी लागून उंटावरचा शहाणपणा करण्याचें काम आमच्यापैकीं कांहीं बोलघेवड्या बायकांवरच सोंपवावें लागलें !

राणीच्या बागेत दोनदां गेलों होतो. तेथील मौज आतां लिहीत नाहीं ; पुढील पत्रांत कदाचित् लिहीन. आतां न लिहिण्याचें कारण एवढेंच कीं, काशी ढवळे मला राणीच्या बागेत आम्ही गेलों असतां भेटली, आणि तिच्या भेटीमुळें माझ्या मनाची जी चलबिचल सुरू झाली तिनें आतां या क्षणीं पुनः उच्चल केल्यामुळें माझें दिल पत्र लिहिण्याचें काम चालू ठेवण्याइतकें खंबीर नाहीं, म्हणून येथेंच ‘एकदम सबूर’ करतो.

आपला

नारायण पाठक.

[४०] छोटूचें पत्र

मुंबई,
शनिवार, तारीख
सववीस नोवेंबर १९ शे
सववीस

वडिलांना नमस्कार. आमही राणीचा बाग पाहिला सगळी मंडळी! खुशाल आहेत नारायणराव पाठक आमहाला सगळे दाखवितात टरमगाडी पाहिली. एक दुमजली होती. काशीताई ढवळे येथे आज आली होती तिने कोकणांतील चांगले काजूगर दिले. आईने हें पत्र लिहिणाम सांगितले चुका आहेत का आईने आपली खुशाली कळवावी लिही असे सांगितले आहे तुमचा लाडका छोटू.

— — —

[४१] “ मन कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती ”

मित्रवर्य रा. रा. विनायकराव भोळे यांस नारायण पाठक मु॥ मुंबई याचे नमस्कार. येथील कुशल जाणोन आपले कुशल विदित करावे.

वरील ‘कुशल’ वाक्य यांत्रिक तऱ्हेने लिहिले खरे. पण ‘कुशल’ नाही हें जाणावे. काशी ढवळे हिची भेट हें अर्थात् कारण आहे. तिने क्षयावरचं दह्यांतल आयुर्वेदिक औषध घेतल्यावर तिला बरें वाटू लागलें, तथापि मुंबईच्या तज्ज्ञ डॉक्टरांना दाखवावे म्हणून तिच्या आईने तिला येथे आणलें आहे. डॉक्टरने प्लीहा, यकृत, हृदय, रक्त, वगैरे सगळें तपासून पाहिले आणि रोग मानसिक आहे, सर्व इंद्रियें साफ आहेत, त्यांत कांहींएक विकृति नाही, म्हणून सांगितलें आणि तिला रम्य स्थळें वगैरे दाखवून तिचे मन रिझवावे, एकटीला स्वतःशीं विचार करीत कुढत बसण्यास सवड देऊ नये, असा वैद्यकीय सल्ला दिला. त्याला अनुसरूनच तिच्या आईने तिला त्या दिवशीं राणीच्या बागेत आणलें होतें. आमची दृष्टादृष्ट झाल्यावर उभयतांस जरा चमत्कारिक झालें, पण मीच धीर धरून तिच्या आईशीं आणि तिच्याशीं बोलू लागलों. त्या दिवशीं

इंदुवहिनींची टुंकेची किल्ली सांपडली होती, म्हणून त्या आल्या होत्या. त्यांनी आणि सरलावहिनींनी काशीला व तिच्या आईला घरोब्याने प्रश्न विचारून आपल्या लवाजम्यांत सामील करून घेतले. आम्ही रेंगाळत आहोत असे पाहून काहीं वेळाने त्यांनी योग्य संधि साधून आम्हां उभयतां चणाक्षपणे मागे रेंगाळ दिले आणि मग त्या झटकन् पुढे सरकल्या. एकान्त मिळाल्यावर मी “आतां खरंच बरं वाटतं आहे ना? का उगीच काहींतरी मघांशीं सांगितलें?” असें तिला विचारलें. “आपण बरे असलेत म्हणजे झालं, माझं बरं काय नि वाईट काय?” अशा प्रकारची प्रथम तामसी उत्तरे दिल्यानंतर माझी सात्त्विक व (तुझ्याशीं सांगण्यास, कबूल करण्यास हरकत नाही) प्रेमपूर्ण उत्सुकता पाहून तिची कळी खुलली आणि ती मग मन मोकळे करून सात्त्विकपणे बोलू लागली. ती जरा रंगाने फिकट झाली आहे, पण डोळ्यांतले तेज त्यामुळे अधिकच खुलतें. काय असेल तें असो, त्या वेळीं ती मला फारच सुंदर दिसली. चंद्रिका फिकट नसते का? फिकट पिवळ्या रंगाचें गुलाबाचें फूल गडद पिवळ्या रंगाच्या फुलापेक्षां अधिक सुंदर नसतें काय? (“इति-ह-आस” हें सांगण्याचें सोडून माझ्यासारख्या गद्यात्म्याने काव्य करूं लागण्यांत अर्थ नाही, म्हणून तो मार्ग सोडतो.) बोलतां बोलतां ती मला म्हणाली, “आई-बापांनीं मला अलीकडे कुढत बसण्याचें सोडून ‘गीतारहस्य’ वाचण्यास सांगितलें आहे. तें जाड पुस्तक मला तर कळत नाही. ज्ञानोत्तर कर्म, आणि ‘सांख्य’ आणि ‘द्विविधा निष्ठा’ वगैरे मला काहीं समजत नाही, पण मनांत असा प्रश्न येतो कीं, ज्ञान हें अनंत आहे, तें पूर्ण होणार कसे? आणि पूर्ण झालें तरी मनुष्याचें केवळ ज्ञानानें समाधान होईल का?” मी या प्रश्नांनीं गडबडलों. कारण मी इतिहासाचा जसजसा अभ्यास करीत आहे तसतसा त्यांतील गोष्टींच्या खरेपणाबद्दल आणि सिद्धांताच्या सयुक्तिकतेबद्दल अधिकाधिक साशंक होऊं लागलों आहे. आणि केवळ ज्ञानानें मनुष्याचें समाधान होणें शक्य नाही असें मला अलीकडे वाटू लागलें आहे, हें तुला ठाऊकच आहे. तरी मनाची गडबड कशीबशी लपवून मी उत्तर दिलें, “ज्ञान मिळविण्याच्या मार्गांत असणें यांत खरें सुख आहे, ज्ञानाचा अंत पाहिलाच पाहिजे असें नाही.”

“मी वाद करूं इच्छीत नाहीं, आणि मनहि वळवूं इच्छीत नाहीं, म्हणून हे बोलणें झ्येंच सोडूं या.” असें ती म्हणाऱी. तेव्हां “माझ्याशीं बोलणें आवडत नाहीं असं दिसतंय” असें मीं म्हटलें. तिनें उत्तर दिलें, “बोलण आवडतं, पण ‘मन कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती आणि मुकाबले मला नकोत’ असें विनायकरावाच्या घरीं निश्चून सांगितल्यानंतर मी कशाला वाद घालीत वसूं?’ मागील प्रसंगाची आणि त्या वेळीं वापरलेल्या शब्दांची आठवण करून दिल्यामुळे मी अधिकच गागरलों. पण तिनेंच समयसूचकतेनें दुमरा विषय काढला आणि मग आमचें चारपांच मिनिटें फार आल्हादकारक संभाषण झाले. थोडक्यांत सांगायलाचे म्हणजे अखेर माझें मन मृदु झालें ! आजन्म अविवाहित राहणार या माझ्या प्रतिज्ञेचा मी भंग करणार इतक्यांत सुदैवानें स्वाभिमान जागृत झाला आणि मी भानावर येऊन मोह आवरला. इतक्या अवधीत मंडळी बरीच पुढें गेली होती तेव्हां अधिक वेळ बोलणें गैर वाटून आम्ही पुनः मंडळींच्या थोडक्यांत सामील झालों. शरीर तेथें होतें, पण आमचीं मनं कोठें होतीं आणि त्यांत काय चाललें होतें, हें ईश्वरासच ठाऊक !

घराकडे परत जातांना ट्रॅममध्ये तिच्या आईजवळ मी बसलों होलों. “उद्यां आम्ही मंडळी प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम पाहण्यास जाणार आहोंत, तुम्हांला यावयाचें असल्यास मी तुमच्या घरीं तुम्हांला घ्यावयास येईन” असें मीं सहज म्हटलें. तेव्हां त्या माउलीला फारच आनंद झाल्यासारखा दिसला. वचन दिल्याप्रमाणें मी त्यांच्या उतरत्या घरीं गेलों. तेथें माझा जांवयासारखाच त्या माउलीनें आदरसत्कार केला ! मुलीला मुख व्हावें म्हणून माउलीची ही सारी खटपट. आईचें हृदय हें असें आहे. तिनें मला दहीपोहे, चहा वगैरे देतांना मनांतला हेतु परोपरीनें कसा सूचित केला हें हास्योत्पादक रीतीनें सांगतां येईल, पण विषयाच्या गांभीर्यपूर्ण औदासीन्यामुळे तसला प्रयत्न करण्यास लेखणी धजत नाहीं. मला काशीशीं लग्न करावयाचें असतें तर मात्र मीं खरोखरच रसपूर्णतेनें वर्णन केलें असतें. पण सध्यां दिव्दर्शनच पुरे.

प्रिन्स आफ वेल्स म्युझियम पाहण्यास जातांना बायकांनीं ट्रॅमजवळ गोंधळ केलाच. काहीं ट्रॅमवर चढूं शकल्या, काहीं मार्गे राहिल्या ! पण

मागे राहिलेल्यांपैकी एकीला अंगावर येणाऱ्या मोटारच्या भीतीने एकदम घेरी आली व ती मोटारखाली सांपडून मरणार होती, पण मोटर-डाय-व्हरच्या कसवाने वांचली. मंडळींची ताटातूट झाल्यामुळे निरनिराळ्या टेंमांमध्ये बसून आम्ही म्युझियमपर्यंत गेलो व तेथे उतरून पुनः एक झालो. म्युझियममध्ये आंत शिरल्यावर प्रथम कांहीं नम्रप्राय स्त्रियांचे पुतळे दिसले, तेव्हा दहा एक वर्षांच्या एका मुलाने मला “असे कां हे पुतळे केले ?” असा प्रश्न केला. बायकांनी दृष्टि फिरवली आणि प्रश्न ऐकला न ऐकला असं केलं. मीही तसेंच केलं. मी त्या बायकांना तेथील हरतऱ्हेचे प्राणी, पक्षी, चित्रे, शिलालेख, ताम्रपट, इतिहासपूर्व दगडांचीं हत्यारें, एका लिपीपासून स्थित्यन्तरें होत होत हल्लींची लिपी कशी उत्पन्न झाली याचा तत्का वगैरे सर्व दाखविले व शाळामास्तराप्रमाणे त्यांचे महत्त्व समजावून देण्याचा प्रयत्न केला. हा प्रयत्न पाहून कांहीं बायकांनी गमत्या बडबड्या मास्तरांत माझी गणना केली आणि काहींनी माझ्या विविध माहितीची तारीफ केली ! लहान मुलगे जे होते ते मात्र मधून मधून मला प्रश्न विचारीत आणि कित्येक वेळां मार्मिक प्रश्नांच्या द्वारे माझ्या अज्ञानाची मला जाणीव करून देत !

काशीशीं एकीकडे बोलण्याची संधि मला दोनतीनदां मिळाली. (किंवा खरें सांगावयाचें म्हणजे ‘जाणत्या’ बायकांनी मला संधि आणून दिली.) संधि मिळाल्यावर माझ्या मनाची स्थिति प्रांजलपणे मी तिला सांगितली आणि म्हटलें, “ माझ्या आयुष्याची आगगाडी आतां ज्ञानमार्गाच्या रुळावर आहे, ती आता दुसऱ्या रुळावर नेणें शक्य नाही.” “ कां शक्य नाही ? ” ती म्हणाली. आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ तिने पुढील दाखला दिला. “ आगगाडी एका रुळावरून दुसऱ्या रुळावर नेली म्हणजे दिशा सपशेल बदलली असेंहि होत नाही.”

“ तें सगळें खरें, पण..... ”

“ मन कमकुवत करणाऱ्या मुलाखती आणि मुकाबले नकोतच मुळीं. तेव्हां आतां आपण हा विषयच बदलूं या ; नाही तर आपल्या मंडळींत पुनः जाऊं या.” असें अंशतः विनोदानें, अंशतः निराशेनें आणि अंशतः रागानें म्हणून ती खरोखरच तिकडे गेली.

असे हे प्रकार दोनतीनदां झाले. आतां, मित्रा, तुला प्रश्न असा कीं, मी काय करावें ? हा प्रश्न विचारण्याकरितांच हें पत्र मुख्यत्वेकरून लिहिलें आहे. तेव्हां म्युझियम पाहण्याच्या वेळच्या आणि नंतर दुसऱ्या ठिकाणीं गेलों तेथल्या हकीकती लिहीत नाहीं. एक मात्र गोष्ट लिहितों. ती ही कीं, बिन्दुमाधव म्हस्कर यांना इंदुवहिनी मुंबईस आल्या हें कसें कळलें कोणास ठाऊक ! ते एक दिवस आमच्या मंडळींत आलेच आणि आपल्या ऐटबाज पोषाखानें, रुबावदार अंगयष्टीनें, दरबारी चालीरीतीनें आणि विनोदी गप्पागोष्टी सांगण्यानें तेथील सगळ्या स्त्रियांस आणि मुलांस त्यांनीं मोहित करून टाकले. इतिहासाभ्यासजड नारायण पाठक त्यांच्या-पुढें इतका फिक्का पडला कीं, काशी ढवळे व तिची आई यांना तोंड दाखविण्यास त्याला कांहीं वेळ लाज वाटली ! पण काशीच्या आईनें जेवण्यास बोलावल्यामुळे त्याचा स्वाभिमान कांहीं वेळ तरी जिवंत राहिला. कोंबड्या आणि त्यांचीं पिलें यांत राजाप्रमाणें मिरवणारा कोंबडा मोरापुढें फिक्का पडला तर त्यांत नवल काय ? आणि त्यांत वाईट तरी काय आहे ? प्रश्न एवढाच आहे कीं, तो प्राणी खरा मोर आहे का मोराचीं पिसें लावलेला डोंबकावळा आहे ! थट्टा सोडून गंभीरपणें बोलावयाचें म्हणजे बिन्दुमाधव म्हस्कर हा इंदुवहिनीला एखाददिवशीं गोत्यात आणणार असा माझा अंदाज आहे.

कळावें लोभ असावा व महत्त्वाचा सवाल केला आहे त्याचा सरळ जबाब लवकर यावा हे विनंति.

नारायण पाठक

ता. क. येथील अस्पृश्योद्धार मंडळाचे एक चिटणीस गणपतराव हरळे नांवाचे आज मला भेटले. अस्पृश्याची मुलगी मुलीप्रमाणें तूं संभाळली आहेस हें त्यांना कळलें होतें. ही मुलगी मुंबईस अमक्या अमक्या ठिकाणीं उतरली आहे असें त्यांना पांचबावडीच्या एका इसमाकडून कळलें म्हणून या मुलीला व या मुलीला घरच्याप्रमाणें वागविणाऱ्या मंडळीला कौतुकानें भेटण्याच्या इच्छेनें ते माझ्याकडे आले होते. त्यांची व चिंगीची आणि घरच्या मंडळीची भेट करवून दिली. मुलगी

चुणचुणीत आहे हैं त्यांनीं कांहीं प्रश्नांच्या उत्तरांवरून ताडलें. तिला मुलीप्रमाणें संभाळण्याबद्दल सरलावहिनींचे त्यांनीं मनःपूर्वक आभार मानले. मनुष्य सज्जन व परोपकारी दिसला.

नारायण पाठक

[४२] 'कलाविलास' करतां करतां 'कलिविलास' व्हावयाचा !

पांचबावडी,

ता. १-१२-२६.

मित्रवर्य नारायणराव पाठक यांस विनायक भोळे याचे साष्टांग नमस्कार वि. वि.

मुंबईहून सौभाग्यवती, छोटू व चिंगी ही मंडळी येथें सुखरूप येऊन पोचली. सौ॥ ही मुंबईस तूं जी हरत-हेची मदत केलीस तिचा वारंवार उल्लेख करते. किती तरी मजेदार गोष्टी सांगते. त्यांत काशी ढवळे ही नायिका असते ! तूं लग्न न करण्याचें नाकारीत आहेस म्हणून तुला या गोष्टीमध्ये नायकाचें स्थान न मिळतां नायिकेला छळणाऱ्या कलिपत्राचें स्थान मिळतें ! चिंगी ही देखील काशी ढवळेबद्दल कांहीं कांहीं बोलत असते. तिला आंतल्या कांहीं गोष्टी सौ.कडून कळल्या असाव्यात.

छोटू तर मुंबईच्या पुष्कळच गोष्टी सांगतो. पण त्यांचा अर्थ सुसंगत पणें लावणें हें आधुनिक गूढगुंजनात्मक काव्यांचा अर्थ लावण्यासारखेंच कठिण आहे. त्यानें मेहनत घेऊन लिहिलेल्या पत्राचें इतकें कौतुक (तसेंच विडंबनहि !) होत आहे कीं, तें पत्र आमचें संबंध तोंडपाठ झालें आहे !

सारांश, आजकाल 'मुंबई' शिवाय विषय नाही. तुझ्याहि मनांत तोच विषय घोळत असेल, म्हणून त्या विषयाकडे गंभीरपणें वळतो. काशी ढवळे हिच्याशीं लग्न करण्याचा निश्चय करावा असें माझें तरी मत आहे. मनुष्याचा जन्म केवळ शारीरिक सुखाकरितां जसा नाही, तसाच तो केवळ बौद्धिक सुखाकरितांहि नाही, आणि वस्तुस्थिति अशी मौजेची आहे कीं, जो केवळ बौद्धिक सुखाच्याच पाठीमागे लागेल

त्याला तेंहि मुख लाभत नाहीं! कारण शरीरधर्माकडे दुर्लक्ष केल्यास बुद्धीमध्ये काहींना काहीं तरी विकृति उत्पन्न झाल्याशिवाय राहत नाहीं. काव्याचा आस्वाद घेण्यास किंवा ऐतिहासिक अथवा तात्त्विक अथवा सामाजिक प्रश्नांचा निर्विकार दृष्टीने विचार करण्यास मनाची जी एक प्रकारची समता लागते ती अविवाहित स्थितींत राहणें अशक्य नसलें तरी अशक्यप्राय आहे. तुझ्या बाबतींत दुसरा असा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे की, तूं काशीला (अविचारी यौवनदर्शेंत का होईना) वचन दिलेलें आहेस. आणखी असें की, तिचें तुझ्यावर फार प्रेम आहे आणि ती तुझ्याशीं एकनिष्ठेनें वागत आहे. शिवाय ती चांगली सुंदर आहे, सुखभावी आहे; तुझ्या ध्येयाच्या आड येणारी नाहीं. आणि सगळ्यांत महत्त्वाचा मुद्दा असा की, तुझ्या मनात खरें म्हटलें म्हणजे तिच्याशीं लग्न करावयाचें आहे, आणि माझ्या संमतीच्या पडत्या फळाची आज्ञा तुला पाहिजे आहे! (ही आपली उगीच थट्टा केली. मला एवढेंच म्हणावयाचें आहे की, सर्व दृष्टींनीं विचार कर आणि आत्मवंचना करून घेऊ नकोस. ध्येय सोडल्याची व प्रतिज्ञाभंगाची वगैरे खोटी लाज बाळगूं नको.)

येथील सगळी मंडळी खुशाल आहेत. चिंगीची आई व तिचे सर्व नातलग वारल्यामुळे तिला आतां आम्हीं घरांतच ठेवून घेतली आहे हें सौभाग्यवतीकडून मुंबईस कळलें असेलच. अस्पृश्यांच्या हातचें पाणी पीत होतो म्हणून ग्रामस्थांनीं आम्हांला वाळींत टाकून गावाबाहेरील महारवाड्याजवळ राहण्यास अगोदरच भाग पाडलें होतें. आतां तिला मुलीप्रमाणें घरीं ठेवून घेतल्यास अधिक काय छळणार आहेत! मुलगी फारच चलाख आहे; तिला शिक्षण देऊन चारपांच वर्षांनीं एखाद्या चांगल्या वराशीं लग्न लावून द्यावें असा बेत आहे. खर्चाविषयीं मी पर्वा करीत नाहीं. माझ्या दोन मुलांचें जसें चालेल तसें हिचेंहि ईश्वरकृपेनें चालेल! मुंबईस मंडळीं ज्या घरांत उतरली होती तेथील मंडळीला प्रथम ती अस्पृश्य वर्गांतली आहे हे कळलेंच नाहीं! कळल्यावर त्यांनीं तिला माझ्या मुलांप्रमाणेंच वागविलें ही गोष्ट ऐकून हिंदुस्थानच्या भवितव्याद्वल आशा वाटते. चाळींतल्या शेजारच्या बायकांमध्ये पुष्कळ

कुजबुज चालत होती, पण मुंबईस शेजाऱ्यांच्या कुजबुजीला कोण विचारतो ? इंदुवहिनीला ती गबाळी आणि घाणेरडी वाटते, पण तिच्या कलात्मक दृष्टीला तूहि गबाळ्या वाटतोमच आणि थोडाबहुत जो घाणेरडे-पणा आहे तो कालांतराने जाईल.

भाऊराव काले यांचे मन आपल्या पत्नीविषयी शुद्ध नाही. इंदूची चक आहे, पण तिला ती पटवून देणार कोण ? कलाविलास हे तिचे ध्येय आहे. सांकेतिक नीतींचा सासुरवास तिच्या कलालालसेला आतां सहन होत नाही. अमृत आणि विष हीं जशीं ममुद्राच्या पोटीं आलेलीं भावंडे आहेत तशींच 'कला' आणि 'कलि' हीं मनुष्याच्या ध्येयनिष्ठेचीं अपत्ये आहेत आणि कलेला स्वैरपणे वागूं दिल्याम तिच्या अंगी कलीचे गुण येण्याचा संभव असतो हे इंदु विसरते. कला-विलास करतां करतां कलि-विलास न होवो म्हणजे झाल ! बिन्दुमाधव म्हस्कर मुंबईस आले होते वगैरे गोष्टी सौ. कडून कळल्या. त्यावरून ही भीति वाटू लागली आहे. दुसरा कोणताच आधार नाही

विनायक भोळे

— —

[४४] आकाशांतून कुऱ्हाड कोसळली

पांचवावडी,

३-३-२७.

सौ. इंदु काले हीस अनेक आशीर्वाद विशेष.

मला अत्यंत वाईट बातमी कळवावयाची आहे. ती ही की, विनायक रावांची दोनहि मुले पटकनीने वारली ! महारावाड्यांतील विहिरीचे पाणी दूषित होऊन तेथे पटकनीचा उपद्रव सुरू झाल्यावर विनायकराव गरिबांकडे आपण होऊन जात व औषधपाणी फुकट देत. त्यांचेकडे जाऊन रात्रीच्या रात्री जागून काढीत. निम्मे अधिक रोगी बरेहि केले. पण स्वतःच्या मुलांना वाचवू शकले नाहीत !

गांवांतले कांहीं लोक इतके दुष्ट आहेत की, विनायकरावासारख्यांना ते महारमांगांप्रमाणे अस्पृश्य मानतात व चांगले पाणी असलेल्या विहिरी-

वर पाणी भरुं देत नाहीत. विनायकराव महारवाड्यांतील विहिरीचें पाणी उकळून घेत, पण पाण्याचे बाबतींत मनुष्य जपणार किती ? शेवटीं जें व्हावयाचें तें झालें. स्वच्छ पाणी घेऊं न देऊन बंधुभगिनींना जरीमरी देवीला बळी देणाऱ्या सज्जनाना धर्म राखण्याचें पुण्य लागेल ! सरलेनें आणि विनायकरावांनीं पोरांना वांचविण्याकरितां जिवापाड मेहनत घेतली. आलोचन जाग्रणें केलीं, पण सर्व व्यर्थ ! विनायकरावांना घरांत स्वतःचीं लाडकीं मुलें आजारी होतीं तरी गरीब अस्पृश्य रोग्यांकडचीं बोलावणीं यावयाचीं, आणि तेहि मन घट्ट करून जाऊन लगवणीनें परत यावयाचे. छोटू अगोदर वारला आणि दोन तासांनीं छोटी गेली. रात्रभर घरांत काय शोकप्रकार झाला असेल याचें मी कसें वर्णन करूं ? बिचारीं दोघे-जणं मुळमुळूं रडत आणि एकमेकांचें समाधान करूं पाहत. चिंगी एका कोपऱ्यात रडत बसली. मी कांहींच बोलत नव्हतों. मला कसें समाधान करावें हेंच समजेना. सरलेनें “भाऊ, भाऊ, कायरे आम्ही पाप केलें होतें म्हणून देवानं आमच्यावर हा गहजब केला ” असें म्हणून माझ्या मांडीवर डोकें ठेवलें. मी अश्रु ढाळण्याशिवाय आणि तिच्या पाठीवरून हात फिरवण्याशिवाय कांहींएक करूं शकलों नाही. “छोटू आणि छोटी गेली, पण चिंगी आपली मुलगीच आहे; आणि शाळेंतलीं मुलं आपलींच नाहीत का ?” असें कांहींतरी म्हणून विनायकराव सरलेचें समाधान करूं पाहत, आणि लगेच स्वतः रडूं लागत. गांवांतली मंडळी शोंपडीबाहेर जमली व पुढील व्यवस्थेला लागली. घारोपंत नागे, कृष्ण-भट फुरशे वगैरे दुष्ट लोकहि लोकांत वाईट दिसूं नये म्हणून आले आणि शेताच्या बांधावर विड्या फुंकीत बसून, प्रेतें ब्राह्मणांच्या स्मशानांत जाळूं द्यावयाचीं नाहीत असा कट करूं लागले. उजाडण्याच्या सुमारास मला एका वृद्ध संभावित गृहस्थानें बाहेर बोलावलें आणि पुढील व्यवस्था करण्याची वेळ झाली वगैरे ते बोलूं लागले. “ब्राह्मणांच्या स्मशानांत जाळूं लागलों तर विचका होण्याचा संभव आहे ” अशा प्रकारची भाषा ते हळूहळू बोलूं लागले, तेव्हां त्यांचा भावार्थ ओळखून “अस्पृश्याच्या स्मशानांत त्यांना घेऊन जावयाचें ” असें मीं विनायकरावांच्या, वतीनें सांगितलें. शोंपडीतून मुलांना उचलण्यास दोघे संभावित लोक

आले. त्यांना रडूंच कोसळले आणि त्यांचे हातपाय कापू लागले. पण कटु कर्तव्यकर्म पार पाडणें त्यांना भागच होतें आणि त्यांनीं तें पार पाडलेंच. सरला आकात करील आणि टाहो फोडील असें वाटलें होतें, पण बिचारीनें तसें कांही केलें नाही.

प्रिय अपत्यांच्या मृत्यूचा हा देखावा पाहून आपणांला अपत्यसुख नाही हेंच बरें असें वाटलें !

विनायकरावांनीं भातसारा शेतकऱ्यांनीं भरुं नये अशा अर्थाचें भाषण केलें म्हणून त्यांना अटक करण्यांत येणार आहे अशी खात्रीलायक बातमी कांहीं दिवसांपूर्वी कळली आहे. बिचाऱ्याच्या नशिबीं काय काय दुःखें आहेत कोणाला ठाऊक ! लोकांमध्ये एवढी मानमान्यता असून त्याच्या नशिबीं पुनः तुरुंगवास येणार. समाधानाची एवढीच गोष्ट आहे कीं, पति-पत्नींमधील प्रेम अत्यंत सात्त्विक आणि अखंड आहे. असें प्रेम असणें हें तरी एक महत्भाग्यच आहे !

भाऊराव काळे

[४४] इंदुवहिनी पळाल्या

तार (भाषान्तर)			
जरूरीची		भाऊराव काळे यांस	
पुणें, ता. ७-३-२७.		विनायकराव भोळे यांचे येथे	
		पांचबावडी.	
ताबडतोब	निघा	इंदुवहिनी	नाहींशा
झाल्या	नारायणराव	पाठकांबरोबर	पळाल्या
म्हणतात			

[४०] “ कालासारखें औषध नाही ”

अंबेवाडी, जिल्हा सातारा,

६-२-२७.

प्रियमित्र विनायकराव भोळे यांस नारायण पाठक, मुक्काम अंबेवाडी, जिल्हा सातारा, याचे नमस्कार. येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. बाकी आपण स्वकीय कुशल काय लिहिणार? आपल्या अपत्यांच्या मृत्यूची हकीकत भाऊरावाच्या पत्रावरून पुण्यासच कळली. पण तेथें जाऊन मी आपल्यासारख्याचें समाधान काय करणार, म्हणून बेत रहित केला. बिन्दुमाधव म्हस्करांच्या बोलण्यात पुष्कळ वेळां अंबेवाडी या गांवांतील देवळाच्या कोंपऱ्यांत पडलेल्या एका अत्यंत जुन्या शिलालेखाचा उल्लेख येत असे, त्याची नकल करून आणावी व तो खरोखरच जुना आहे कीं काय हें पाहावें म्हणून येथें आलों आहें. देवळांतच उतरलों आहें. शिलालेख धुऊन स्वच्छ केला आहे. त्यावर शाई फांसून एक नकल काढणार आहे व एक फोटोग्राफहि घेणार आहें. शिलालेख शके ७०५ चा दिसतो संस्कृत श्लोक आहेत. पण खालीं गद्य आहे, त्यांत दोनतीन जुन्या मराठीची रूपें आढळतात. शक निश्चिन झाल्यास व रूपें मराठी ठरल्यास ‘मराठी’ चा जन्मकाळ ठरावणें सुलभ होईल.

आपल दुःख हलकें व्हावें म्हणून हें सर्व लिहीत आहें, पण दुःख कालावधीनेंच हलकें व्हावयाचें आहे. इराणांतील एका शहाची बिंबी वारली तेव्हां त्याने एकेका प्रसिद्ध हकिमाला बोलावून आणून “ माझ्या मनाच्या दुःखाला कांहीं दवा आहे का ? ” असें विचारलें. कोणाला कांहीं दवा सांगतां येईना, म्हणून त्यानें प्रत्येकाचा धिक्कार करून धक्के देऊन घालवून दिलें. अखेर एका चाणाक्ष हकिमाने “ परवरदिगर, खुदाच्या कुदरतींत अलबत्त दवा आहे ” असें म्हटलें. “ ही दवा कोठे मिळते ? ” असें शहानें विचारल्यावर “ अकलशून्य मनुष्याला ही दवा कशी आहे, कोठें मिळते, वगैरे समजत नाहीं. अकलमंद मनुष्याला मात्र कळते. ही अजब दवा अत्यंत स्वस्त आहे, जिःडे तिकडे ती मिळते. हवेप्रमाणें आपण ती रोज घेतच असतो — हिचे नाव ‘ वस्त. ’ वस्त बडी अकसीर दवा है, ” असें हकिमानें सांगितलें. त्याला

लगेच हजार मोहरा मिळाल्या. (“ वख्ताशिवाय दुसरें कांहीं औषध आहे का ? ” म्हणून शहानें विचारल्यावर “ होय, अलवत् आहे. ही दवा फार गोड आहे, सुरेख आहे, शानदार आहे. या दव्याचें नांव ‘ दुसरी शादी ’, ” असें सांगितल्यावर शहानें रुष्ट होऊन त्याला फटके मारून घालवून दिलें, पण एक महिन्याच्या आंत ही ‘ शानदार दवा ’ जनानखान्यांत आणली, असा या गोष्टीचा उत्तरार्ध आहे. तो अप्रस्तुत म्हणून सोडून देऊं.)

तुझें समाधान करावें म्हणून गंभीरपणें लिहूं लागलो, पण अखेर स्वभावानुसार अप्रासंगिकपणा केलाच ; तथापि उद्देश ध्यानात घेऊन क्षमा करावी.

सरलावहिर्नीना म्हणावें, “ छोटू आणि छोटी हीं बालरत्ने ईश्वरें दिलीं तीं ईश्वरें नेलीं. ” शुक्राची चादणी उगवावी आणि घटकेंतच अस्तास जावी तशांतलाच आपल्या मुलाचा प्रकार झाला. भवितव्यता बलीयसी. त्याच्या आठवणी मला वारंवार होतात आणि डोळ्यांत अश्रू येतात अशीं मुलें थोड्यांनाच लाभतात. तुम्हाला लोकांनीं वाळींत टाकलें, महारवाड्यांत राहण्यास लावलें, हरतऱ्हेच्या कड्या पिकविल्या, पण या बालरत्नांचें संगोपन आणि त्याचें कौतुक करण्यांत तुम्हाला जो दिव्य आनंद होत असे त्यापुढें लोकांच्या छळाचें तुम्हाला कांहींच वाटलें नाहीं. आतां मुलें गेलीं तरी चिंगी आहेच. तिचें मुलीप्रमाणें संगोपन करीत आहां, तें तसेंच करीत राहावें. त्यांत अत्यंत सात्त्विक आनंद आहे. शोक करीत बसू नये. तुम्ही शोक करीत बसल्यास विनायकरावांना जें दुःख होत आहे त्यांत अधिक भर पडेल. मुलांची हौस तुमच्यापेक्षां त्यांना अधिक होती, त्यांचें कौतुक तुमच्यापेक्षां ते अधिक करीत. त्यांनीं अंगीकारलेल्या सार्वजनिक कार्यांच्या व्रतांत या दुर्धर प्रसंगानें कमतरता येईल आणि त्याचें मन कमकुवत होईल असें कांहींएक करूं नये. त्यांचें मन तुमच्यापेक्षांहि कोमल आहे असें मी मित्र-प्रेमानें केवळ म्हणतो असें नाहीं. पतीनें वास्तविक पत्नीचें समाधान करावयाचें असतें, पण तुमच्या येथें निराळा प्रकार आहे. ते बायकां-प्रमाणें रडणार नाहींत, पण मनांत झुरत राहतील. बाहेरून ते तत्त्वज्ञा-

सारखे वागतील आणि विनोदहि करतील, पण हृदय आंतल्या आंत जळत असेल. बाकी मी कोणाला उपदेश करीत आहे ? तुम्ही दोघेहि समंजस आहात. तुम्हांला माझ्यासारख्या फटिंगानें उपदेश करणें हें गैरच, पण राहवलें नाहीं म्हणून कांहीं तरी प्रासंगिक अप्रासंगिक लिहिलें आहे. तसं पाहिलें तर वचनभंग करून काशी ढवळे हिच्या आयुष्याचा नाश उघड्या डोळ्यांनीं करणारा व तिचें दुःख कठोरपणें पाहत राहणाऱ्या मला पाण्याला कोमलतेचा उपदेश करण्याचा अधिकार काय ? कोळशानें हिरकणीला उपदेश करण्यासारखेंच हें आहे. कळावें.

नारायण पाठक.

[४६]

विचारप्रकाश, ७-३-२७.

सौ. इंदुबाई काळे यांना पळवून नेलें.

इतिहाससंशोधक नारायणराव पाठक यांजवर आरोप.

(एका बातमीदाराकडून)

अंबेवाडी, सातारा जिल्हा, ९-३-२७.

पुण्याचे प्रसिद्ध कॉन्ट्रॅक्टर भाऊराव काळे यांच्या पत्नी सौ. इंदुबाई काळे या पुण्याहून इतिहाससंशोधक नारायणराव पाठक यांचेबरोबर पळून आल्या व आंबेवाडी या गांवीं देवळांत या उभयतांना पकडण्यांत आलें असें समजतें सौ. इंदुबाई काळे यांचा जबाब घेऊन त्यांना सोडण्यांत आलें आहे. वहिमी नारायणराव पाठक यांना एक दिवस अटक करून जामिनावर सोडण्यांत आलें आहे. सौ. इंदुबाईंनीं आपणांस प्रसिद्ध गायनवादनपटु त्रिंदुमाधव म्हस्कर यांनीं फसवून आणून देवळांत सोडलें असा जबाब दिला व सदर म्हस्कर हल्लीं फरारी आहेत म्हणून रा. पाठक यांना जामिनावर सोडण्यांत आलें म्हणतात

पळवून कोणी जरी नेलें असले तरी सौ. इन्दुबाई काळे यांचा नैतिक गुन्हा कमी होत नाही. भाऊराव काळे त्यांना पुन्हा घरांत घेतील किंवा नाही याबद्दल शंका आहे, अशा प्रकारची भाषा गांवांत चालू आहे. खटला सुरू झाल्यावर त्याची हकीकत कळविण्यांत येईल.

[४७] सात वर्षांची सजा

पुणे, १५-३-२७.

प्रियमित्र विनायकराव भोळे यांस सा. न. वि. वि.

तुम्हांला ७ वर्षांची सजा झाली व रत्नागिरीस पाठविलें आहे हें कळले. सजा व्हायची हें निश्चित होतेंच, पण फारच झाली असें वाटतें.

सरला पांचवावडीसच राहणार आहे व आपल्या शाळा आणि इतर समाजकायें चालू ठेवणार आहे. मला ती पुण्यास यावी असें कितीहि भगिनीप्रेमामुळें वाटत असलें तरी ती करीत आहे तेंच बरोबर आहे हें विवेकबुद्धीला पटतें. इकडची काळजी अगदीं करूं नये. तिला द्रव्याची कधीहि ददात पडणार नाही. तिला सोबत व्हावी व सैपाकाची दगदग चुकावी म्हणून येथून एक पोक्त बाई पाठविणार आहे.

माझ्या इंदूला घरांत कोणत्याहि प्रकारें मी दुःख देत नाही. ती शुद्ध असावी असेंच माझें मत आहे तथापि फरारी बिन्दुमाधव म्हस्कर सांपडून सर्व प्रकारची साद्यंत हकीकत कळल्याशिवाय माझें मन पूर्ण समाधान पावूं शकणार नाही. तिला मी बाहेरून अगदीं कांहीं एक झालेंच नाही असें वागवतो, पण बंधु-भगिनीप्रमाणें वागतो ! लोकांना मात्र कांहीं एक फरक दिसूं देत नाही.

नारायणराव पाठकांबद्दल माझें मनांत केव्हांहि किन्तु नव्हता आणि आतांहि नाही. अलीकडे त्यांनीं तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास विशेष चालविलेला दिसतो. केवळ विवेकबुद्धीचे द्वारे (Reason चे द्वारे) पूर्ण ज्ञान व्हावयाचें नाही, त्याप्रमाणेंच केवळ तार्किक ज्ञानानें समाधान व्हावयाचें

नाहीं, मनुष्याचा जन्म केवळ ज्ञानार्जनाकरितां नसून सर्वांगीण आत्म-
विकासाकरितां आहे, वगैरे वगैरे ते काहीं बोलत असतात तें मला पटतें ;
तुम्हांला पटेल किंवा नाहीं कोणास ठाऊक !

जेलमध्ये तेथील शिक्षा झाल्यास मुलाखती होऊं शकत नाहींत ; पत्र-
व्यवहारहि बंद होतो ; म्हणून आपलें ध्येयशीलत्व एवढ्या अवधीपुरतें
तरी बाजूस ठेवन तेथें सत्याग्रह करण्याच्या फंदात पडूं नये तथापि तेथें
काय होणार याबद्दल मला भीतिच वाटते.

तीन महिन्यांनीं भेटण्यास येईनच. सरलेला आणि चिंगीलाहि आणीन.

भाऊराव काळे

[४८] सहा वर्षांनंतर

पांचवावडो,

ता. १५-९-३३.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यास सा. न. वि. वि.

कालच रत्नागिरी जेलमधून सुटका झाली. माझ्याकडून तेथील कामें
पुरतीं होत नसल्यामुळे जेलच्या शिक्षा नेहमीं होत होत्या आणि जेलमध्ये
आपल्या मुलाखती होत नव्हत्या किंवा पत्रव्यवहारहि होऊं शकत नव्हता.
इतर ठिकाणच्या राजकीय कैद्यांना पुष्कळ सवलती मिळत, किंबहुना
त्यांना जेलखान्याचीं कांहींच दुःखें अनुभवाचीं लागत नसत, व वर्तमान-
पत्रें मिळत, खेळ होत, पुराणें-व्याख्यानें-चर्चा होत, इत्यादि गोष्टी जेल-
मध्येहि ऐकत होतो. पण माझ्या नशिबी “ सी ” वर्ग आणि हातकड्या,
दंडाबेड्या, मिठाची कांजी, वगैरे गोष्टी लिहिलेल्या होत्या त्याला
कोणाचा इलाज नाहीं !

येथें आल्यावर सरलेनें आमची रात्रीची शाळा सहा वर्षें चांगरी
चालविली आणि एकंदरीत लोकांच्या आदरास ती पात्र झाली हें ऐकून
संतोष झाला. आपण तिला पैशाची मदत केलीत याबद्दल ऋणी आहे.

या सहा वर्षांच्या जेलखान्यामुळे प्रकृति खालावली आहे. काळजी करण्यासारखी स्थिति नाही, पण आपण सर्व मंडळी इकडे यावी अशी इच्छा मात्र आहे. कत्राटांच्या कामामुळे तुम्हांला वेळ नसल्यास इंदु-ताईना तरी पाठवावे. आणि नारायणरावांनीही काहीं दिवस इतिहास-जिज्ञासेला विश्रांति देऊन इकडे येऊन राहावे. काम कांहीं नाही, पण आपल्या खऱ्या इष्टमित्रांच्या संगतीत (जेलखान्यातून सुटल्यानंतर विशेषकरून). राहावेसं वाटते. म्हणून सर्वांना बोलावीत आहे. इतके दिवस स्वाभिमानाने पैसे मागत नव्हतो आणि आपण पाठविलेत तरी ते (व्यायचे नाहीत म्हणून नव्हे तर मूळ स्भाव म्हणून) गरीब मुलां-मुलींना, रात्रीच्या शाळेच्या मास्तरला आणि इतर गोरगरिवांना वाटून टाकीत असं; पण आजारांतून बरा होईपर्यंत आपणांजवळ पैसे मागतो. चार महिन्यांत खडखडीत बरा होईन असं वाटते. आपण प्रेमाने देता म्हणून मागतो, माझा हक्क असा काय आहे? बाकी हक्क आहेच म्हणा, कारण आपली बहीण देऊन बसलेले आहात हा एक गुन्हा आपण केला आहे आणि दुसरा अश्वम्य गुन्हा असा आहे की, आपण माझ्यावर सहेतुक आणि निःसीम प्रेम करतां! प्रेम करणे हे चांगले नाही. प्रेम करणे म्हणजे स्वतःस बुडविणं.

सहा वर्षांत देशामध्ये, समाजामध्ये आणि कुटुंबात पुष्कळच क्रांति झाली आहे. सत्याग्रह सुरू झाला, जोरात आला, पार पडला, मृतप्राय झाला. अस्पृश्योद्धाराचा आणि अस्पृश्यांच्या मन्दिरप्रवेशाचा प्रश्न घसाला लागत आहे. 'वर्तुलपरिपदा' ची चक्रे तीनदां फिरली. कुटुंबाकडे पाहिले तर पुष्कळच फरक झाला आहे. असो.

इंदुवहिनीबद्दल तुमचं मन किंचित् साशंक असलं तरी तुमच्या सुकं लागलेल्या प्रेमवह्नींना पुनः पालवी फुटू लागली आहे हे ऐकून किती समाधान झालं म्हणून सांगू? नारायणराव पाठकांचे पत्र आलं आहे. काशी ढवळे हिच्याशी लग्न करण्याची स्वारीची तयारी झाली आहे असं दिसतं! केवढी क्रांति ही! काशी ढवळे आजारी आहे असं ऐकतो. उभयतांची प्रेमपूर्वक चेष्टा करण्याचं काम कांहीं दिवस लांबणीवर पडणार! काशी ढवळे हिला “राणीच्या बागेत आणि प्रिन्स ऑफ वेल्स

म्युझिअममध्ये काय काय पाहिलंत आणि काय काय ऐकलंत ” असं मी विचारणार आहे ! पण हे पुढचे विचार. सहा वर्षांच्या तुरंगवासा-मुळें माझें शरीर म्हाताऱ्याच्यासारखें झालें असलें तरी मन म्हातारें झालें नाहीं हें वरील सहजगत्या लिहून गेलेल्या वाक्यावरून कळेल.

आमच्या सौभाग्यवतीनें सामाजिक काम चालविलें याबद्दल उरकार वाटतात, पण चिंगीचें लग्न माझ्या पश्चात् उरकून घेतलें म्हणून किंचित् वाईट वाटतें. गणपतराव हरळे नांवाचे अस्पृश्योद्धारक संस्थेचे जे चिटणीस आहेत त्यांनीं चिंगीला मुंबईस ती गेली असतां पाहिलें होतें. त्यांनीं तिचें लग्न उरकून ध्यावयाचे असल्यास अस्पृश्य समाजातील काळोवा बोरवणकर नांवाचे एक मॅट्रिक झालले गृहस्थ आहेत, शिकलेले आहेत, चांगले आहेत, जी. आय्. पी. मध्ये नोकरी आहे, वगैरे लिहिले आणि सौ. ला घरीं चालत आलेलें हें स्थळ दवडूं नये असें वाटून, तिनें माझ्या पश्चात् हें कार्य उरकून घेतलें, हें एका अर्थी बरेंच झालें. मुलीचें त्यांत हितच झालें. मुलगा गरीब आहे ; पण अस्पृश्यांमध्ये इतका सालस आणि हुशार मुलगा मिळावयाचा नाहीं असे सौभाग्यवती म्हणते. चिंगीला आणि तिच्या यजमानाना मला भेटण्याची इच्छा आहे, पण उगाच खर्च होतो म्हणून येऊं नये असें लिहिलें आहे. आपण सर्वांनीं अगत्य यावें,—आपणांला पैशाची ददात नाहीं. अगत्य यावेंच.

नारायणराव पाठक याचे भलें मोठें पत्र आलें आहे. त्यांत त्यांनीं या सहा वर्षांत त्यांच्या मनामध्ये झालेली क्रांति वर्णन केलेली आहे. स्वारीचें मन काशी ढवळे हिच्याशीं लग्न करण्यास अनुकूल झालें आहे. हें त्याच्या पत्रांतल्या पुढील उताऱ्यावरून कळून येईल. आपला ज्ञानमार्ग चुकीचा होता हें सांगण्याकरितां जगांतच ज्ञानमार्गाविषयीचा विश्वास कमी होत चालला आहे असें ते भासवीत आहेत ! पण शेवटीं काशी ढवळे डोकावतेच !

“ पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञांचा जोरकस आत्मप्रत्यय जाऊन ‘अणोरणीयान्’ असा जो इलेक्ट्रॉन त्याच्या स्वरूपासंबंधानें आश्चर्यमुग्ध होऊन ” त्याच्या-पुढें त्यांना हात जोडून उभें राहावें लागत आहे. रसायनशास्त्रज्ञांना मूलद्रव्यांच्या मिश्रणापासून जीवोत्पत्ति करतां येईल असें वाटत होतें, पण

आतां ही आशा व्यर्थ ठरूं पाहत आहे. जीवनशास्त्रज्ञांना डार्विनचा विकासवाद म्हणजे एक जीवनाचें गूढ उकलणारी गुरुकिल्लीच वाटत होती, पण या विकासवादाच्या गुरुकिल्लीनें ज्ञानाचीं कांहीं कपाटें उलगडलीं आहेत तरी, कांहीं अंतिम प्रश्नांचीं उत्तरे ज्या पेटीत ठेविलेलीं आहेत त्या पेटीला ही किल्ली लागू पडत नाही असें दिसूं लागलें आहे. मानसशास्त्राला आत्मा हा पदार्थच काय आहे हें कळेनासें झालें आहे. आणि अलीकडे तर बौद्धिक व्यापारापेक्षां जाणीव नसलेल्या मनोवस्थांचेंच प्रस्थ माजत चाललेलें आहे. राजकारणांत केमल पाशा, मुसोलिनी, हिटलर, लेनिन, गांधी वगैरेंचे नवे नवे प्रयोग होत आहेत व ते कमी-अधिक यशस्वी होत आहेत आणि इतिहासशास्त्र व समाजशास्त्र यांतील परंपरागत सिद्धांतांना हरताळ फाशीत आहेत. आणि अखेर मला तर असें वाटूं लागलें आहे कीं, ज्ञान हें मानवी मनाच्या पूर्णपणें हस्तगत कधीं व्हावयाचें नसून “ नेति नेति ” हेंच म्हणत बसावें लागणार !

अशा स्थितींत कोठल्याहि क्षेत्रांत ज्ञानाच्या पाठीमागें लागून जीवाचें बलिदान करण्यात फायदा काय ? मनुष्यजन्म हा ज्ञानप्राप्तीकरिता नसून देहधर्म संभाळून शक्य तेवढें ज्ञान मिळवावें, शक्य तेवढा कलाविला साचा आनंद उपभोगावा, शक्य तेवढें इतरांच्या उपयोगीं पडून त्यांना आनंद देण्याचा प्रयत्न करावा, एवढ्याकरितां मनुष्यजन्म आहे. केवळ देहसुखानें समाधान व्हावयाचें नाही, कारण आपण पशु नाहीं. केवळ ज्ञानमार्गानें समाधान व्हावयाचें नाही, कारण आपणाला जिज्ञासेशिवाय इतर आकांक्षाहि आहेत. केवळ कलेच्या पाठीमागें लागून उपयोग नाही, कारण एकटी कला ज्ञानाची व नीतीची मूक शमवूं शकत नाही. केवळ कर्ममार्ग उपयोगाचा नाही; कारण ज्ञानाशिवाय मनुष्य आंधळा आहे व कलेशिवाय आयुष्य नीरस आहे. तात्पर्य, (उच्च वातावरणांतून हास्यास्पद रीतीनें खालीं येऊन म्हणतो कीं) मनुष्यानें लग्न केलें पाहिजे, निदान मीं लग्न केलें पाहिजे. कोणाशीं हें तुला ठाऊक आहे ? या बाबतींत पूर्वींचा तोरा सोडून देऊन काशी ढवळे हिला ‘ अग अग काशी, मला कां नेशी ’ असें म्हणण्याची पाळी आलेली आहे; पण या प्रसंगांतून तुझ्यासारखे मध्यस्थ मला सोडवितील अशी आशा आहे. ”

नारायणराव पाठक व काशी ठवळे या तुल्यगुण वधूवरांना एकत्र आणण्याचें काम आपल्याकडे आहे, तें आपण लवकरच हातीं घेऊ. तिच्या वडिलाना पत्र लिहावें म्हणतों.

विनायकराव भोळे

[४९] विनायकराव अत्यवस्थ

तार (भाषांतर)			
जरूरीची		भाऊराव काळे कॉट्टेकर	
पांचवावडी, ५-१०-१९३३.		सदाशिव पेठ, पुणे	
विनायकराव	अत्यवस्थ	आजारी	सर्वानीं
ताबडतोब	यावें.		

[५०] ततः किम् ?

पांचवावडी.

८-१२-३३,

मित्रवर्य रा. रा. भाऊराव काळे यांस नारायणराव पाठक याचे साष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपण इकडे येऊं शकलां नाहींत म्हणून वाईट वाटतें. सवडीत सवड काढून विनायकरावांना भेटून जावेंच. त्यांची प्रकृति कशी आहे हें दररोज सविस्तर कळवावें म्हणून लिहिलें त्याप्रमाणें लिहीत आहे. ते आपली वारंवार आठवण काढीत असतात. इंदुताई येथें आल्यामुळें त्यांना बरें वाटलें. त्या येथें आल्यापासून त्यांची घरांतील

कामें संभाळण्याचा जण कांहीं मक्ताच घेतलेला दिसतो. सरलेचें आणि त्यांचें चांगलें सूत जमलेलें आहे आणि घराकडे फारसें पाहवें लागत नसल्यामुळे पतीची सेवा करण्यास त्या वऱ्याच मोकळ्या झाल्या आहेत. इन्दुताईनीं मोठ्या कुशलतेनें पूर्वीचीं सगळीं बिलें देऊन टाकिलीं आहेत आणि घरात धान्य, भाजीपाला, दूध वगैरेंची त्या ददात पडूं देत नाहीत—आणि हें सर्व सरला वहिनींचें मन न दुखवितां आणि आपली श्रीमंती न दाखवितां त्या करीत आहेत, ही विशेष आनंदाची गोष्ट आहे.

विनायकराव आतां खरोखरच सुधारत आहेत. सकाळीं उठल्यावर चागलें वोटूं शकतात. आज सकाळीं आम्ही सगळे जण त्याच्या खोलींतच चहा घेत होतो. तेव्हां ते पूर्वीच्या तरतरीनें बोलत होते. अर्धा एक तास बोलणें झाल्यावर ते थकले आणि मग त्यांना थोडीशी गुंगी आली ही गोष्ट वेगळी. सरलेनें चहा, विस्किटें वगैरे सामान आणल्यावर ते मला म्हणाले, “नारायणराव, लग्न केळें असतंत तर अशी सेवा करणारी बायको तुम्हांला मिळाली असती आणि तुमची प्रकृति बिघडली नसती.”

“पण एखादी कृत्या मिळाली असती तर मी याच्या आधींच मेलों असतो.” मीं हंसत म्हटलें.

ते म्हणाले, “नाहीं, असें म्हणूं नका. आमच्या पांढरपेशा समाजांत नवरे वाईट असतील कदाचित्, बायका फार थोड्या वाईट. ‘कुपुत्रो जायते कचिदपि कुमाता न भवति’ * असें म्हणतात, आणि तें खरें आहे. मी या वचनाच्या जोडीला माझें अनुभवावर आधारलेलें असें वचन घालीन कीं, “कुभर्ता जायेत कचिदपि कुजाया न भवति †” असें म्हणून त्यांनीं सरलेकडे स्नेह व आदर यांनीं युक्त अशा दृष्टीनें पाहिलें. तेव्हां ती म्हणाली, “मला खुष करण्याकरितां कांहींतरी

* अर्थ: वाईट मुलगा उत्पन्न होईल, पण वाईट माता दृष्टीस पडावयाची नाही.

† वाईट पति दिसेल, पण वाईट पत्नी सांपडावयाची नाही.

म्हणायचं झालं.” असं ती म्हणाली खरी, पण डोळ्यांत अश्रुबिंदु येऊं लागल्यामुळे ब्रिस्कटें आणण्याचें निमित्त करून ती आंत गेली आणि एकदोन मिनिटांनीं जणुं कांहीं धुरानें डोळ्यांतून पाणी येत आहे असं दाखवून पदरानें डोळे पुशीत पतीला आणखी ब्रिस्कटें व चहा देऊं लागली.

ब्रिस्कटें खातां खातां विनायकराव म्हणाले कीं, “या माझ्या दुखण्याला तुम्ही फार भितां असं दिसतंय. पण माझो मनोदेवता मला सांगते कीं, मी कांहीं या दुखण्यांत मरत नाहीं. मला अजून पुष्कळ कार्यं करायचं आहे.”

“टिळकांना आणि आमच्या इतिहासकार राजवाड्यांना देखील असंच वाटत होतं,” मी भान न राहिल्यामुळे आणि मित्राशीं वाद करण्याची प्रवृत्ति प्रबळ होऊन बोललों.”

“कबूल आहे, त्यांच्याप्रमाणें माझाहि भ्रम असेल. पण आपण आणखी कांहीं वर्षें जगणार आणि कांहीं राजकीय कार्यं करणार असं वाटत आहे खरं.” मी यावर कांहींच बोललों नाहीं. पण तेच विलक्षण रीतीनें हंसून म्हणाले, “बाकी आमचं कार्यं म्हणजे काय, तर गांव सोडून न जाण्याचा हुकूम मोडून पुनः तुरुंगांत जायचं ! आजारी आहे म्हणून बरं आहे, नाहीतर आम्ही आतां पुनः तुरुंगांतच असावयाचे !”

“तुरुंगांत पुनः जाण्यांत काय अर्थ आहे ? काँग्रेसचा पराभव झालेला आहे आणि हा पराभव कबूल करून पुढच्या युद्धाची पुनः तयारी करण्यांत खरा शहाणपणा नाही का ?” मीं असं म्हटल्यावर ते म्हणाले, “बरोबर आहे, तुमच्या दृष्टीनें हें बरोबर आहे. पण आमची दृष्टि निराळी आहे.”

“निराळी आहे हें कोणीहि सांगेल”, इन्दुताई कधीं न बोलणाऱ्या त्या मध्येच म्हणाल्या. “पण बरोबर आहे का, हा प्रश्न आहे.”

“आतां वाद करण्यांत फायदा काय आहे ?” सरला म्हणाली.

तिला भीति वाटली कीं, वाद वाढून पतीला उगाच थकवा मात्र यावयाचा. “ त्यांचीं मतं बदलणं केव्हांहि शक्य नाही ! ”

“ मी वाद करीत नाहीं, भिऊं नकोस. ” विनायकराव म्हणाले. “ पण एवढंच सांगतो कीं, माझीं मतं आतां बदलायचीं नाहीत. आणि कोणाचीं मतं वादानें बद्दलत आहेत ? नारायणराव, तूं इतिहाससंशोधन करून काय मिळवलेस ? एक तरी निर्वैवाद सिद्धान्त ठरविला आहेस का ? आणि जुन्या इतिहासांतली एखादी तिथि, नाहीं तर एखादें नांव, नाहीं तर दुसरें असंच काहीं निश्चित ठरवून जगाचा असा काय फायदा होणार आहे ? आणि इंदुताईनें कलेच्या पाठीमागें लागून काय मिळवले आहे ? आणि हिच्या (सरलेच्या) भाऊनें कंत्राटांत पैसे मिळवून तरी काय मिळवले आहे ? ‘ ततः किम् ’ हा प्रश्न केव्हांहि विचारांत येईल ! ”

“ मी आता वाद करूं इच्छीत नाहीं, ” मी म्हटलें आणि कपबशा वगैरे आवरूं लागलों, तेव्हां विनायकराव स्मित करून म्हणाले, “ तुम्ही सगळे या दुखण्याला फार भितां असं दिसतं आहे. मी आतां चांगला बरा होत आहे आणि मी वादहि आतां करीत नाहीं. खरी गोष्ट अशी आहे कीं, जो तो कोठल्या तरी ध्येयाच्या मागें लागलेला असतो आणि त्यांत मरण आलें तरी त्याला तेंच बरें वाटतें. ” ते आणखी पुढें काहीं बोलणार इतक्यांत गांवांतली काहीं भिक्षुकमंडळी त्यांना भेटण्यास आली. त्यांना आंत बोलावल्यावर त्यांच्यापैकीं पुढारी असलेला कृष्णभट फुरशे विनायकरावांना म्हणाला, “ विनायकराव, आम्ही सगळे आपणांला अशी विनंति करण्याला आलों आहोंत कीं, आपण एवढे चांगले असून फुकट चालले आहांत. अस्पृश्यांशीं व्यवहार करण्याचें आजपासून सोडून द्या आणि प्रायश्चित्त घ्या म्हणजे आम्ही सगळे जण तुम्हांला हरतऱ्हेची मदत करूं आणि प्रत्यक्ष मृत्यूच्या दाढेंतून आपणांला सोडवूं. ”

विनायकरावांनीं काहीं एक उत्तर दिलें नाहीं. “ बरं आहे, मी विचार करतो ” एवढेंच म्हणून त्यांनीं तोंड दुसरीकडे फिरवलें, आणि अंध-रुणावर पडून स्वस्थ निजून राहिले. आम्ही कपबशा आवरूं लागलों, आणि कृष्णभट वगैरे मंडळीनें हळूहळू पाय काढला !

विनायकरावाना दुपारीं चांगली झोंप लागली होती. प्रकृति खरोबरच सुधारत आहे. आजच्याप्रमाणे उद्याहि रात्रीं पत्र लिहीन. मी येथे विनायकराव चांगला बरा होईपर्यंत राहावे म्हणतो. कळावे.

आपला

नारायणराव पाठक

[५१] भलत्या वेळीं भलतं बोलण्याची लकब

पांचबावडी,

१०-१२-३३.

मित्रवर्य भाऊराव काळे यास सा. न. वि. वि.

आज सकाळीं विनायकराव उशीरानेच उठले. काल रात्रीं चांगली झोंप लागली होती. कालच्याप्रमाणेच चहापाणी एकत्र झालं. विनायकरावांनीं दुधाचा वावून करण्यास सांगितला व तो मोठ्या चवीनें खाल्ला. मीहि एका घावनावर आणि कांहीं विस्किटांवर ताव मारला. मित्र आजारी असला तरी देहधर्म थोडेच राहतात ! जग हें असं आहे !

चहा पीत असतांच गांवातील केळकरपक्षीय कौन्सिल प्रवेशवादी मंडळी भेटण्यास म्हणून आली. त्यांना देखील सरलेनें चहा आणून दिला. कांहींनीं घेतला, पण कांहींनीं वाटलेल्या मनुष्याकडचा चहा घेतला असतां गांवांत बोभाटा फार होईल या भीतीनें गांगरून जाऊन कांहींतरी निमित्त सांगितलें आणि चहा घेण्याचें टाळलें.

थोड्या वेळानें त्यांच्यापैकीं एकजणानें खाशांतून एक छापील पत्रक काढलें आणि त्यावर सही करण्याबद्दल विनायकरावांस विनंति केली.

“सत्याग्रह सध्यां बंद ठेवावा आणि कौन्सिलें काबीज करावीत” अशा आशयाचें तें पत्रक होतें, हें विनायकरावांनीं त्यावरून एकदोन मिनिटें नजर टाकल्याबरोबर त्यांना कळून आलें. पत्रक पुरें न वाचतांच ते म्हणाले, “माझी सही या पत्रकावर नाही मिळावयाची. केळकर आणि तुम्ही मंडळी करीत आहांत तें सगळें ठीक असेल, पण माझ्यासारख्या कट्टर मंडळींना हें पटत नाही, त्याला काय करायचें ?”

“कां पटत नाही याचीं कांहीं कारणें तर सांगा.” त्यांपैकीं एक जणानें विचारलें, तेव्हां विनायकराव म्हणाले कीं, “कारणें काय सांगणार ? हा प्रश्न माझ्यासारख्याच्या बाबतींत आतां वादविवादाचा राहिला नाही. ध्येयवादिता आतां माझ्या रक्तात, हाडामासांत, हृदयाच्या अगदीं आतल्या गाभ्यात जाऊन माझ्या जीविताशीं इतकी एकरूप झाली आहे कीं, ती आता जीवितनाशाशिवाय नष्ट व्हावयाची नाही.”

यावर मंडळींपैकीं एक जण म्हणाला, “पण राजकारणात असं बोलून कसं चालेल ? चर्चा करून एकमेकांचीं मनं वळवायला नकोत का ?”

“बरोबर आहे तुमचं म्हणणं,” विनायकरावांनीं उत्तर दिलें. “आणि खरं बोलायचें म्हणजे मला केळकरांचा पक्षच विचाराच्या दृष्टीनें बरोबर वाटतो. पण हृदयांत काय झाल आहे कुणाला ठाऊक, तो पक्ष स्वीकारावासा वाटत नाही कदाचित् हा खोख्या अभिमानाचा परिणाम असेल. पण वस्तुस्थिति अशी आहे खरी.”

“भावनांना तुम्ही फार महत्त्व देत आहांत. राजकारणात चुका ह्या व्हावयाच्याच. चुका झाल्यावर त्या दुरुस्त करण्यात कांहीं कमीपणा नाही.”

कबूल; सगळें कबूल. पण प्रकृतिधर्म म्हणून कांहीं आहेच ना ! काँग्रेसच्या विरुद्ध प्रामाणिकपणं तुम्ही बंद करीत आहांत हें मला मान्य आहे; विचार केला म्हणजे तुमचें म्हणणें मला बरेंच समजसपणाचें दिसतें हें कबूल; गांधींच्या आज्ञेनुसार पुनः पुनः तुरुंगांत जाण्यामध्ये

जसें धैर्य आहे, तसें काँग्रेसविरुद्ध प्रामाणिकपणे बंड करण्यांतहि धैर्य आहे हेहि मला मान्य आहे. पण माझ्या बाबतींत आतां हा विचाराचा आणि वादाचा प्रश्न राहिलेला नाही. माझी बुद्धि तुमच्या बाजूला आहे, पण भावना गांधीकडे मला ओढते त्याला मी काय करूं? आपल्या वेड्या-बागड्या मुलावर सगळ्यांत अधिक प्रेम करणं वेडेपणाचं आहे हे मातेला कळत नसतं असं नाही, पण तिचा इलाज नसतो. एखाद्या तरुणाला आपण विचारलं कीं, 'तुझी प्रिया तुला अगदीं अप्सरेसारखी वाटते आणि तिच्याशीं बोलणं-चालणं तुला दिव्य आनंद देतं, हे योग्य आहे का?' तर तो म्हणेल कीं, 'हे सगळं मी जाणतो, पण माझा इलाज नाही.' "

यावर "पण राजकारण हा मातेच्या किंवा तरुणाच्या प्रेमासारखा का विषय आहे?" केळकरपक्षीय एक तरुण किंचित् रागाने म्हणाला. तेव्हां विनायकराव म्हणाले, "तुमचा प्रश्न अगदीं बरोबर आहे. पण मातेशीं किंवा त्या तरुणाशीं वाद घालण्यांत कांहीं अर्थ आहे का? शाळेंत शिकणाऱ्या मुलाला तुम्हीं कितीहि सांगितलंत कीं, विटीदाडू किंवा क्रिकेट खेळण्यांत कांहीं अर्थ नाही, तर तो ऐकणार आहे? १६ १७ वर्षांच्या मुलीला तुम्हीं सांगितलंत कीं, 'पुरुषाशीं बोलतांना लाजण्यांत किंवा संकोच धरण्यांत कांहीं अर्थ नाही' तर ती तुमचं म्हणणें कबूल करील, पण तिच्या वर्तनांत कांहीं फरक होईल का? गाणं-बजावणं ज्याला आवडतं त्याला विचारलं कीं, गाण्या बजावण्यापासून काय फायदा होतो, त्यांत वेळ गमावणं चुकीचं नाही का, तर तो तुमचा युक्तिवाद मान्य करील काय? नाही. वेळ आली म्हणजे रात्रीचा देखील रस्त्यावर उभा राहून तो गाणं ऐकत बसेल! आमच्या ह्या नारायणराव पाठकांना सांगा पाहूं कीं, इतिहाससंशोधनाकरितां अविवाहित राहून हाडाची कांड करण्यांत कांहीं हंशील नाही-तो तुमचं ऐकणार आहे? मृत्युशय्येवर पडलेल्या आणि डॉक्टरांनीं आशा सोडलेल्या पतीची सेवा करण्यांत अर्थ काय, असं एखाद्या पत्नीला कोणी सांगू लागला तर ती त्याचं ऐकेल का?"

विनायकराव हे शेवटले वाक्य सहज बोलून गेले, पण सरलेला ते ऐकून कसेसेंच झाले आणि तिने डोळ्यांना पदर लावला. तिच्याकडे अर्थात् सगळ्यांची नजर गेली आणि मग तर ती मुळं मुळ रडूच लागली. सहज चर्चेकरितां घेतलेल्या उदाहरणाचा असा विपरीत परिणाम झालेला पाहून विनायकरावांना आणि इतर सगळ्यांना वाईट वाटले. “ भलत्या वेळीं भलतं बोलण्याची माझी लकब जन्माचीच आहे, ती मेल्याशिवाय जायची नाही ”, असं पुन्हां भलतंच बोलून विनायकरावांनी त्या वेळीं क्षणार्धात पसरलेल्या खिन्न वातावरणांत अधिकच भर घातली आणि हे पाहून विनायकरावांनी कपाळावर हात मारून घेतला आणि “ उद्या या, आपण आणखी बोलूं. भावनाच नव्हे तर युक्तिवाद माझ्या बाजूला आहे, पण आतां ते कांहीं नको ”, असें म्हणून ते अंधरूणावरून उठले आणि विशेष शक्ति नव्हती तरी मंडळीला निरोप देण्याकरितां झोंगडीच्या दरवाजावाहेर गेले. इन्दुताईंनी सरलेला सैमाकघरांत नेले आणि अर्थात् तिची समजूत घालण्याचा तिने प्रयत्न केला असेल.

मीं काय करावे हे सुचेना म्हणून वेडयासारखा हे सगळे पाहत होतो !

आज संध्याकाळी किंवा आतां रात्रौ पत्र लिहीत आहे तोंपर्यंत विशेष कांहीं झाले नाही. संध्याकाळी कोणालाहि भेटण्यास येऊं दिले नाही. आमच्या घरगुती गप्पा आणि थट्टामस्करी यांमध्ये चांगला वेळ गेला आणि विनायकरावांना पुष्कळच हुशारी वाटली. कळावे.

आपला मित्र

नारायणराव पाठक

[५२] स्त्रियांत देखीठ खिळाडूपणा आहे म्हणावयाचा !

पांचवावडी,

१२-१२-३३.

प्रिय मित्र भाऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

आज विनायकरावांनी प्रकृति पुष्कळच सुवारलेली दिसली. सकाळीं थोडेसे घराबाहेर चार पावलें फिरा आले. दुसरी चांगली झोंग लागली होती.

मध्याकाळीं चहा वागे झाल्यावर उन्हे खाली आली होनी आणि विनायकराव सकाळच्याप्रमाणे घराबाहेर शनगावली करितां बाहेर पडणार होते, इतक्यांत चिंगी आणि तिचे यजमान काळोवा बोरवणकर हातांत गांठोडी व वळकट्या घेऊन दत्त उभी राहिली ! विनायकरावांना पहिल्या बरोबर चिंगीने त्यांना खेड्यांनील पद्धतीने नमस्कार केला व “ उगाच खर्च करून येऊं नको म्हणून सांगितलंत तरी राहवेना म्हणून आल्ये, रागावूं नका”, असें म्हणून अश्रूंनीं त्यांचे पाय भिजविले. तिच्या यजमानांनीं “ आपण तुरंगांतून सुटलेत, पण अत्यवस्थ आजारी आहांत असें ऐकलें, म्हणून आपली आज्ञा मोडून आपल्या भेटिस आलों, रागावूं नये”, असें म्हटलें आणि हातरुमाल डोळ्यांस लावला. चिंगीचें उत्कट प्रेम व तिच्या नवऱ्याचा चांगुलपणा पाहून आम्हांला सगळ्यांना रडूं कोसळलें. विनायकरावांनींहि डोळ्यांना हातरुमाल लावला, आणि मनःश्रोम आवरल्यानंतर म्हटलें, “ चिंगे, क्षमा कसली करायची ? मी रागावलों नाहीं. ऊठ, तुमचे उगाच पैसे खर्च होऊ नयेत म्हणून तसें लिहिलें. तुम्ही आलेत यांत मला आनंदच आहे. नाहीं तरी चांगला बरा झाल्यावर नवी दिवाळी करण्याकरितां मी तुम्हांला बोलावणारच होतो.” काळोवांनाहि त्यांनीं असेंच सांगितलें आणि “ घरांत जाऊन चूळवीळ भरून चहा घ्या, मग पुढें आपण बोलू ” असें उभयतांना सांगून आपल्या पत्नीला, चिंगीला आंत घेऊन जाण्याचें सुचविलें आणि काळोवांची व्यवस्था लावण्यास मला रावसाहेबांनीं फर्माविलें !

पाहुण्यांचे चहापाणी होईपर्यंत इन्दुताईंनी शोंगडीबाहेर अंगणांत जाजम, वळकटी टाकली होती, तेथे विनायकराव जाऊन बसले आणि काहीं वेळाने आम्ही सगळे जण तेथे जाऊन बसलो. चिंगीजवळ व तिच्या यजमानांजवळ हरतऱ्हेच्या सासारिक चौकश्या व गोष्टी झाल्यावर विनायकराव म्हणाले, “तुम्ही सुखी आहांत हे ऐकून मला आनंद होतो. आणि तुम्ही आलेत आणि भेटलेत हेहि चांगले केलत. पण चारआठ दिवसांनी मी चांगला बरा झाल्यावर काळोयांना जाऊ दे. त्यांना नोकरी संभाळली पाहिजे. तू मात्र मदिना दोन मदिने रहा. बाकी, नाही राहिलीस तरच बरी ! कारण माणसं अधिक झाली की काम अधिक पडतं म्हणून आमची ‘ही’ रागवायची.” त्यांनी हे वाक्य नेहमींच्या संवईप्रमाणे थट्टेनेच उच्चारले, पण नेहमींप्रमाणे त्याचा थोडासा वाईट परिणाम झालाच. पण नेहमींप्रमाणे तो फार वेळ टिकला नाही ! एकदोन मिनिटातच सरला सावरली आणि पुनः थट्टामस्करीत भाग घेऊं लागली.

गण्यागोष्टी संपत आल्या आणि दिवेलागणीची वेळ होत आली तेव्हां विनायकराव अंगणांतच चार फेऱ्या घालतो म्हणाले आणि दोनतीन घातल्या असतील नसतील इतक्यांत केळकरपक्षीय दोन तीन लोक तेथे आले. त्यांच्या धोलण्याचालण्यावरून ते चांगले समजस दिसले. मंडळी पुनः बैठकीवर बसल्यानंतर विनायकराव आपण होऊन म्हणाले, “वामनराव, बरे आलात. माझी राजकारणांतली वृत्ति काय आहे हे तुम्हांला शांतपणे आज समजावून सागतो. अहो, आम्ही भावनाप्रधान आणि तुम्ही बुद्धिप्रधान आहांत. पण तुम्ही-आम्ही सगळेच आपापल्या परीने देशकार्य करीत आहोत, आणि एकमेकांना पोषक आहोत.

“हे कस ?” वामनरावांनी विचारले.

“असं पहा. भावना निष्क्रिय विचाराला गति देते आणि विचार हा मोकाट धांवणाऱ्या आंधळ्या भावनेला पायबंद घालतो. टिळक आणि गोखले, तसेच गांधी आणि केळकर हे एकमेकांना पूरक आहेत ” “म्हणजे गाडून पुरणारे असंच ना ?” मी मध्येच उगाच कोटि सुचली म्हणून

म्हटलें. कोटि ऐकून हंसून गंभीरपणें ते म्हणाले, “ पूर्वी टिळक-गोखले-युगांत टिळक जहाल झाले म्हणून गोखल्यांना सरकार विचारूं लागलें. आतां गांधी जहाल ठरल्यामुळें केळकरपक्षाला सरकार जवळ करील आणि त्याचें समाधान करण्याचा प्रयत्न करील. देशाचा यांत फायदा नाही का ? ”

यावर वामनराव म्हणाले कीं, “ हा अप्रत्यक्ष फायदा जरी होत असला तरी युक्तिवादाच्या दृष्टीनें पक्षा-पक्षांमध्ये तरतमभाव नाही का ? कोणता तरी एक पक्ष अधिक खरा आणि देशाला अधिक फायदेशीर असं आपणाला ठरवितां नाही का येणार ? आणि देशाला अधिक फायदेशीर असलेला पक्ष कोणता हें तुमच्यासारख्यांनीं स्वीकारून दुसऱ्यांना तो स्वीकारण्यास सांगायला नको का ? ”

“ फायदा आणि तोटा पाहिला लागलेत, ” विनायकराव म्हणजे “ कीं जगांत काहीं उच्च आणि उदात्त राहावयाचें नाहीं. आधीं फायदा आणि तोटा तुम्ही मोजणार कसा ? दुसरें असं कीं, उद्यां तुम्हीं आपल्या शत्रूला जिंकलंत आणि स्वराज्य मिळवलंत तरी जिकडे तिकडे आवादी आवाद होईल, देशांतलीं सगळीं दुःखें नाहींशीं होतील, आणि ‘ फायदा ’ होईल असं का तुम्हांला वाटतं ? माझी समजूत आहे कीं, स्वराज्य मिळालें तर देशांतल्या लोकांच्या जबाबदाऱ्या वाढून दुःखांत भर पडेल, म्हणजे आपला तोटाच होईल ! ”

“ पण उच्च दर्जाचा आनंद नाही का वृद्धिगत होणार ? ” वामनरावांनीं विचारलें.

“ हो, आनंद वृद्धिगत होईल ; पण आनंद म्हणजे तरी काय ? तो मानण्यावरच आहे. तो भावनेचाच एक प्रकार आहे. तुम्ही आमच्या भावनांची चेष्टा करणारे लोक शेवटीं भावनेवर आलेतच म्हणावयाचे ! ”

अशा रीतीनें हा वाद चालला असतां रात्र झाली. घरांत दिवाबत्ती झाली आणि सगळे जण वामनरावांचा निरोप घेऊन घरांत जाणार इतक्यांत आदल्या दिवशीं आलेले घारोपंत नागे, कृष्णभट फुरशे वगैरे मंडळी

आली आणि प्रायश्चित्त घेण्याबद्दल गोष्ट काढू लागली. याच सुमारास चिंगी कांहीं कारणानिमित्त बाहेर आली, तेव्हां कृष्णभट दिव्याजवळ बसले होते ते तिच्या नजरेला पडले आणि ती एकदम उद्गारली, “याच ब्राह्मणाने माझ्या आईचा हात धरला होता आणि यानेच तिला ठार मारलं असावं.” तिच्या या उद्गारांमुळे सगळ्यांनाच चमत्कारिक झालं. कृष्णभट ओरडू व बरळू लागले. सरला आणि इन्दुताई बाहेरचा गलका ऐकून काय प्रकार आहे ते पाहण्यास आल्या. श्रृंगारार्थी त्यांना खरा प्रकार समजला. “चिंगो म्हणते तें खरें असेल. माझ्यावर देखील या दुष्टाची वाईट नजर होती. इतके दिवस बोलल्ये नाही एवढेच”, असे सरला उद्गारली तेव्हां तर कृष्णभटांच्या तोंडाला कांहीं सुमारच राहिला नाही. पुढचा हा प्रकार वर्णन करून करायचं आहे काय ? विनायक-रावाना इन्दुताईने आणि मी हात धरून घरात नेले आणि लापशी, औषधपाणी वगैरे देऊन झोपण्यास सांगितले. अतां ते झोपलेले आहेत.

या आजारांत सरलेचा, इन्दुताईचा आणि चिंगीचा जो स्वभाव मला कळून आला त्यावरून स्त्री जातीबद्दल माझा आदर फार वाढला आहे. प्रत्येकीच्या गुणांचे मी कसे वर्णन करूं ? बायका इतक्या गुण्यागोविंदाने राहतील अशी मला स्वप्नांत देखील कल्पना नव्हती. त्यांच्यामध्ये देखील खिलाडूपणा आहे म्हणावयाचा ! बायकांमध्ये खिलाडूपणा असेल अशी मला कल्पना नव्हती. ज्ञानाची ऐट होती, पण पदोपदी अज्ञानाचा प्रत्यय येत आहे !

आपला मित्र

नारायणराव पाठक

[५३] यांमध्ये भावनावश कोण नाही ?

पांचबावडी,
१५-१२-३३.

पतिनिष्ठ इन्दूचे पतिचरणीं सविनय नमस्कार, विनंति विशेष.

येथील हकीकत वारंवार लिहिण्याबद्दल बजावून सांगितलें आहे म्हणून (आणि नारायणराव पाठक यांचेकडून कंत्राटबहादूर बादशहांकडे रोज खलिता जात असतो हें ठाऊक असलें तरी) मी हें पत्र लिहीत आहे.

विनायकरावांची प्रकृति सुधारत आहे. चांगले उठतात-बसतात. चर्चा-वादविवाद करतात. पण अखेर थकतात आणि मग थकवा येऊन झोपीं जातात !

सरलेनें परवा रात्री अंथरणावर जवळजवळ निजलों असतां मला रडविले. मीं सगळीं बिलें देऊन टाकलीं आणि बिस्किट वगैरे सर्व सामान आणवत्यें हें तिच्या ध्यानात आल्याशिवाय कसें राहील ? “ इन्दुबहिनी, मी हे उपकार स्वीकारूं का नको हेंच मला समजत नाही ”, ती म्हणाली. पुढें तिच्यानें बोलवलें नाहीं आणि ती माझ्या अगावर डोकें ठेवून घटका दीड घटका नुसती रडत व हुंदके देत राहिली. अखेर मोठा उसामा टाकून ती दूर झाली आणि एकटीच दोन घटका रडत राहिली. ती फारच हळुवार मनाची झाली आहे !

काल तिनें चिंगीशीं असंच केलें. “ चिंगे, तूं मोठी झालीस तरी मी तुला रागावत्यें याबद्दल तुझी मी क्षमा मागत्यें ”, असं काय काय जी तिच्याशीं बोलत होती तें मला लिहितां येत नाहीं. सरला मला अतिशय विचारी, अल्प वयांतहि पोक्त आणि अतिशय बुद्धिप्रधान अशी वाटा-बयाची, पण पतीच्या काळजी करण्यासारख्या आजारामुळें तिला विचारीला वेळ्यासारखें झालें आहे. किंवा कदाचित् इतर बायकांप्रमाणेंच

तीहि भावनाप्रधान असेल 'वायकांप्रमाणें' असे मीं म्हटलें, पण विनायकरावांसारखे पुरुष काय कमी भावनाप्रधान असतात ? विचारे मधून मधून लहानग्या छोटूची आणि छोटीची वारवार आठवण काढून स्वतः रडतात आणि सरलेला रडवितात ! काळ तर त्यांनीं कमालच केली. ते म्हणाले, "सरले, मला पाणी प्यायला माझ्या आईचें जाडं फुलपात्र देत जा, आणि आपल्या छोटूची कोट-टोपी आणि छोटीच परकर-पोलकें समोरच्या खिळ्यावर ठेव, म्हणजे मला वरं वाटेल. मला जरी वरं वाटतं आहे, तरी आईची आणि मुलांची आठवण वारंवार येते आणि यावीशी वाटते." सरलेनें विचारीनें तें सर्व केलें, पण डोळे पुशीत कसें केलें असेल तें आपण कल्पनेनेंच जाणावें. आईबापांचें हृदय आईबापांनाच कळेल. आपल्या एवढ्याशा छोटीची आठवण आपण नाहीं का नेहमीं काढीत ! मला आता अधिक लिहितां येत नाहीं, म्हणून येथेंच थावत्ये.

आपली पत्नी

इंदु

[५४] तत्त्वप्रतिभेची स्फूर्ति

पांचवावडी,

१७-१२-३३.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यांस नारायणराव पाठक यांचे नमस्कार.

आज जग चमत्कारिक हकीकत कळवावयाची आहे.

दुपारीं पुरुषांचीं आणि बायकांचीं जेवणें आटोपल्यावर आम्ही सर्व मंडळी विनायकरावांजवळ गप्पा गोष्टी बोलत होतो. सरला त्यांना डाळिंबाचे दाणे काढून देत होती, चिंगी मुसुंबी सोळून देत होती, आणि इंदु गांवांतून तिनें विनायकरावांच्या करमणुकीकरितां एक सतार आणली

होती ती वाजवीत होती मी वर्तमानपत्रे वाचीत होतो; आणि मधून मधून बातमी सांगत होतो. काळोबा बोरवणकरहि एक वर्तमानपत्र वाचीत होते. एका अस्पृश्याला तळ्यांत आंघोळ केल्याबद्दल गांवकऱ्यांनी मरेमरेतो मारले अशी बातमी वाचल्यावर त्याने ती आम्हांला वाचून दाखविली आणि “अस्पृश्यांचे हे नष्टचर्य केव्हां संपणार कोणास ठाऊक !” असे अर्धवट आपणांशीच आणि अर्धवट विनायकरावांना उद्देशून म्हटले. विनायकराव म्हणाले, “संपेल, कांहीं दिवसांनी संपेल. निराश होऊन कस चालेल ?” पुढे तेच म्हणाले, “या सगळ्या गोष्टी एकदोघांच्या किंवा एकदोन जातींच्या हातांतल्या नाहीत. संबंध राष्ट्र म्हणजे लहानसहान का गोष्ट आहे ? आणि आपलं राष्ट्र म्हणजे नांवाचं राष्ट्र. शेंकडा ९० बायकापुरुष अशिक्षित, जातिभेद, धार्मिक तंटे, संघटनेची आणि शिस्तीची संवय नाही. एक ना दोन, हजार भानगडी. त्यांत पुनः सत्ता परकीयांच्या हातांत. त्यांत पुनः भानगड अशी उत्पन्न झाली आहे कीं, हे सत्ताधीश स्वतःच जगाच्या आर्थिक भोंवऱ्यांत सांपडलेले. युद्धाची त्यांना भीति. त्यांच्या देशांत पुनः क्रान्तिकारकांची त्यांना भीति आहेच. जग सगळं महान् वातचक्रांत सांपडलेलं, त्यांत जित, अशिक्षित, बावळे, भांडखोर असे जे आपण त्यांचा काय निभाव लागणार ? जिकडे वातचक्र नेईल तिकडे आपण जायचं, हेच आपल्या नशिबी.”

“म्हणजे तुम्ही निराशावादी दिसतां,” काळोपत म्हणाले.

“नाहीं, मुळीच नाही. उलट माझा आशावाद असा आहे कीं, त्याला कधीच बाधा यायची नाही. मी असं म्हणणारा आहे कीं, आपलं कर्तव्य आपणांला दिसेल तें करीत जावं. फलाची, नफ्यातोऱ्याची आणि भविष्यकाळाची फारशी काळजीच करूं नये.”

“भविष्यकाळच्या फळाकडे पाहिल्याशिवाय चालेल कसं ?” मी म्हटलं. तेव्हां ते हंसून म्हणाले, “पहा बिचारे. पण जवळचाच भविष्यकाळ पाहूं नका. अगदीं लांबचा भविष्यकाळ पाहिलात म्हणजे आपलं राष्ट्र आणि आपली संस्कृति—आपलंच राष्ट्र, आपलीच संस्कृति

कशाला ? सगळींच राष्ट्र आणि सगळ्यांच्याच संस्कृति लयाला जायच्या आहेत ! इजिप्शियन, खाल्डिअन्, सुमेरिअन् संस्कृतींचें जें झालें तेंच पुष्कळ कालावधीनंतर आपल्या संस्कृतीचें व्हायचें आहे, असं इतिहास तरी सांगतो. राष्ट्रांचंच कशाला ? संबंध विश्व थंड गोळ्याप्रमाणे व्हायचें आहे, असं पदार्थविज्ञानशास्त्र सांगतं व ज्योतिःशास्त्रहि म्हणतं कीं, संबंध अणुपरमाणु यांची प्रचंड घडामोड पुढं व्हायची असून त्या जगत्प्रलयांत पूर्वीचें कांहीं एक टिकावयाचें नाहीं ! तेव्हां भविष्यकाळाविषयी फारसा विचारच करूं नये. आपलं शुद्ध मन आपल्याला जें कर्तव्य म्हणून सांगतें तें करावं. तें नेहमीं करीत राहण्यांत जो आनंद तो खरा आनंद. तोच नित्य शाश्वत आनंद, तेंच निःश्रेयस सुख, तोच स्वर्ग आणि तेंच आत्म्याचें अमरत्व अमरत्व हें कालाच्या मापानें न मोजता सात्त्विक आनंदाच्या मापानें मोजावयाचं. हें अमरत्व नित्य कर्तव्यकर्म करीत राहिल्यानें ज्याला प्राप्त झालं तो निर्मय झाला आणि स्वतंत्रहि झाला. तोच जीवन्मुक्त म्हणावयाचा. ”

अंगांत तत्त्वप्रतिभेची स्फूर्ति जणुं कांहीं झाल्यामुळे विनायकराव असें बोलत असतां एक पोलिस नाईक तेथें आला आणि फौजदारसाहेबांनीं विनायकराव भोळे कोणी आहेत, त्यांना ताबडतोब ठाण्यावर बोलावलं आहे, असें म्हणाला. विनायकरावांनीं त्याला पुष्कळ समजावून सांगितलें कीं, मी अशक्त आणि आजारी आहे, मला चालवत नाही, बैलगाडी आणवलीत तर मी येतो. पण तो नाईक कोठलें ऐकायला ? तो आपला आतांच चला असा तगादा लावूं लागला आणि जबरदस्तीची भाषा बोलूं लागला. विनायकराव संतापून “ येत नाहीं जा ” असें म्हणून सत्याग्रह करण्याच्या बेतात होते इतक्यांत मीं तेथें सहजगत्या बैलगाडी आलेली आहे असें पाहून ती थांबवली आणि तीत गादी वगैरे पसरून विनायकरावांना घेऊन चौकीवर गेलो. तेथें फौजदारांना झालेला प्रकार सर्व सांगितला तेव्हां “ मूर्ख आहेत हे लोक ” असें (तोंडदेखलें म्हणा किंवा मनासून म्हणा) आम्हांस सांगून फौजदारसाहेबांनीं “ विनायकराव भोळे यांचेबद्दल रिपोर्ट करण्याबद्दल आम्हांला हुकूम आला आहे ” असें म्हटलें आणि कांहीं जबाब घेऊन आम्हांला परत लावून दिलें. गांवा-

बाहेर जावयाचं नाही हा हुकूम रद्द करण्याच्या हेतूने ही चौकशी आहे, का रोजच्या हजेरीचें लचांड पाठीमागे लावण्याइतकी प्रकृति सुधारली आहे की नाही हे पाहण्याकरितां ही चौकशी आहे, काहीं समजत नाही.

घरीं आल्यावर थकल्यामुळे आणि मनांतल्या खळबळीमुळे विनायकरावाना ताप आला. आता ते झोरीं गेलेच आहेत. माझेंहि कपाळ दुखत आहे आणि ताप येणार असा रंग आहे. ताप आल्यास एकदोन दिवस पत्र लिहिणार नाहीं.

सरलेलाहि ताप आला असावा असें इंदुवहिनींच्या बोलण्यावरून दिसतें. पण ती तशीच “ काहीं नाहीं, काहीं नाहीं ” म्हणत काम करीत असते. अंधरगावर पडेल तेव्हां समजेच. पण तिच्या मी कसा दोष देऊं ?

आपला मित्र
नारायण पाठक

[५५] To understand all is to pardon all

पांचबावडी,
१९-१२-३३.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यांस नारायणराव पाठक याचे नमस्कार वि. वि.

आज सकाळीं मला ओकारी येऊन पित्त पडलें, हुडहुडी भरली आणि मलेरिआचे कपाळ दुखणें वगैरे सर्व प्रकार झाले. विनायकरावां-जवळच अथरुण घात लेलें आहे. घाम येऊन ताप निघाला आहे आणि आतां थोड बरें वाटत आहे म्हणून (आणि आपल्याला वचन दिलें आहे तें स्मरून) हें पत्र लिहीत आहे.

दुयारचीं जेवणें झाल्यावर गण्यागोष्टी बोलत असतां काळोबांनीं कृष्णभटादि ब्राह्मण आणि पोलिस लोक यांना (थोड्याशा ग्राम्य भाषेंत) दोष दिला. तेव्हां विनायकराव म्हणाले, “ कृष्णभट एक वाईट असला

म्हणून सगळे ब्राह्मण वाईट नाहीत. तुम्ही कृष्णभटाकडेच पाहता. पण पांडुरंगशास्त्री अभ्यंकर, नारायणराव काणे यांच्यासारख्या पवित्र ब्राह्मणांकडे कां पाहत नाही? तसंच पोलिसांना तरी कशाला दोष लावावा? त्यांचं शिक्षण, त्यांच्या घरचं वळण, त्यांच्या सोवल्यांचं वर्तन यांचा विचार करा म्हणजे त्याचा फारसा दोष नाही असं तुम्हांलाच दिसून येईल.”

“असं पाह्यला लागलों तर मग जगांत कोणालाच दोष द्यायला नको!” सरला म्हणाली. तेव्हां विनायकराव म्हणाले, “हो, बरोबर आहे तुझं म्हणणं. ‘टु अडरस्टॅन्ड ऑल इज टु पार्डेन ऑल’ (‘सगळं ज्याला गम्य झालं तो सगळं क्षम्य समजतो.’) अशी एक म्हण आहे ती ध्यानांत ठेव.”

“म्हणी किती ध्यानांत ठेवल्या तरी वाईट तें केव्हांहि वाईटच” सरला पुनः म्हणाली. तेव्हां ते म्हणाले, “तुला अजून तें समजायचं नाही. तुझा दोष नाही, तुझा अनुभवच कमी आहे.”

असें त्यांनीं म्हटल्यावर बोलणें कांहीं वेळ थांबलें आणि चिंगी, इंदुताई, सरला वगैरे बायका आणि काळोबा व मी वर्तमानपत्रें वाचीत इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोलत राहिलों. विनायकराव गोष्टी ऐकतच राहिले. त्यांना झोप लागली तेव्हां आम्हीं गप्पा बंद केल्या. मी थोडीशी डुलकी घेतली आणि बायका घरांत कामाला गेल्या. कळावें.

आपला मित्र
नारायणराव पाठक

[५६] स्वधर्म

पांचबावडी,
२३-१२-३३.

प्रियपतीचे चरणीं इंदूचे नमस्कार वि. वि.

इतके दिवस आम्ही बायका गुण्यागोविंदानें वागलों, पण आज आमच्या स्वभावाप्रमाणें (किंवा माझ्याच दोषामुळे) पुनः थोडीशी तेढ

उत्पन्न झाली आहे. निमित्त एवढेंच की, मी चिंगीनें सैंपाकांत फार ढवळाढवळ करूं नये, ती ओंगळ दिसते, ती पदार्थ बिघडवते असं सरला-वन्संजवळ म्हणाल्यें. त्या म्हणाल्या की, “तिला आपण असं सांगितलं तर तें ‘त्यांना’ पसंत पडणार नाहीं आणि रागावून डोकं संतापून घेतील आणि मला बोलतील.” मी म्हटलं की, “चिंगीचा मी विटाळ मानीत नाहीं, पण कांहीं म्हटलं तरी पूर्वसंस्कारामुळें मला ती ओंगळ दिसते, तिनें सैंपाकाला हात लावूं नये, बाहेरचं काम करावं. यांत रागवायला काय झालं?” वन्सं म्हणाल्या की, “मी आपलं त्यांचं मत सांगितलं. तुम्हाला योग्य वाटेल तें तुम्ही करा. मी कांहीं तिला अमुक कर आणि तमुक करूं नको असं सांगणार नाहीं.” वन्संचं हें म्हणणं सरळ होतं, पण मला तें लागलं.” त्यांच्यावरचा माझा राग चिंगीवर निघाला. आणि तिला मी, तूं हात धूत नाहींस, स्वच्छ नसतेस वगैरे कांहीं लागून बोलल्यें. त्यामुळें तीहि माझ्यावर रागावलेली आहे. माझा दोष मला दिसतो, पण माझ्या स्वभावाला औषध काय? लवकरच दोघींची समजूत घालत्यें.

आज नारायणराव पाठक शेजारच्या पाटघर नांवाच्या गांवीं गेले आहेत. तेथें कोणी इनामदार आहेत त्यांचेकडे कांहीं जुने कागदपत्र मिळण्याचा संभव आहे असें कळलें मात्र, लगेच स्वारी काल अंगांत ताप होता वगैरे सगळ्या गोष्टी विसरून, चालत त्या गांवीं गेली. उद्यां परत येतील असें वाटतें.

आज दुपारची सविस्तर हकीकत नारायणराव पाठक लिहितात तशी लिहिण्याचा प्रयत्न करत्यों, पण तो साधेल असें वाटत नाहीं.

पोलिसांकडून पुनः एक मनुष्य साध्या डेसमध्येच आला होता. त्यानें माझी, चिंगीची, नारायणराव पाठकांची वगैरे अरेरावीनें आणि उर्मटपणानें प्रश्न विचारून चौकशी केली. विनायकराव रागानें भडकणार होते, पण त्यांनीं विवेक करून राग मिळला. तो गेल्यावर एवढेंच म्हणाले की, “बिचारे अज्ञान आहेत, त्यांच्यावर रागावण्यापेक्षां त्यांची कींव करावी झालं.” पोटांत मात्र त्यांच्या राग ढवळाढवळ करीत असावा !

दुपारीं चहा घेतांना विनायकरावांनीं काळोखा बोरवणकराशीं बोलतांना

जे कांहीं विचार सांगितले ते मला चांगले सांगतां येणार नाहीत, पण ते फार उच्च होते आणि ऐकतांना फार मौज वाटली. आपला समाज विघडला आहे, जगाची सामाजिक घटनाच चुकीची झालेली आहे म्हणून मनुष्याला आपली सर्वांगीण उन्नति करून घेतां येत नाही, असा त्यांच्या म्हणण्याचा रोख होता. मनुष्यामध्ये हस्त-हेच्या वासना, सहज-प्रेरणा, आवडी-निवडी, आकांक्षा वगैरे आहेत, पण समाजरचनेमुळे सगळ्यांची यथायोग्य एकवाक्यता होत नाही, एखाद दुसऱ्या अंगालाच भलतेंच महत्त्व येऊन स्वभाव “एकारतो आणि बेढब होतो” असें ते म्हणाले. मनुष्याला सगळें कांहीं पाहिजे आहे. त्याला नीति पाहिजे, कलाहि पाहिजे, द्रव्य पाहिजे, मानसन्मानहि पाहिजे. स्वार्थीपणा त्याच्यांत आहे, परोपकारबुद्धिहि आहे. भोग पाहिजे, त्यागहि पाहिजे. तात्पर्य, मनुष्याचें कोणत्याहि एका गोष्टीनें पूर्ण समाधान व्हावयाचें नाही. त्याला द्रव्य पाहिजे, अधिकार पाहिजे, बायकोचें सुख पाहिजे, मुलेबाळें पाहिजेत; आणि ज्ञान, देशभक्ति, कलोपासना वगैरेहि पाहिजेत. या सगळ्या वासनांची तृप्ति होणें सध्यांच्या समाजांत शक्य नाही, म्हणून त्याला कांहीं वासनांची लपवा-छपवी करावी लागते, कांहींची मुस्कटदाबी करावी लागते, कांहीं दाबून-दडपून ठेवाव्या लागतात आणि कांहीं वासना माराव्या लागतात. पण वासना कधींच पुरत्या मरत नाहीत. त्यांची फार तर मुस्कटदाबी आपण करूं शकूं, आणि पोटांत त्यांना कोंडून ठेवूं. पण वेताच्या पेटाच्यांत ठेवलेल्या सापाप्रमाणें संधि सांपडतांच या वासना फणा बाहेर काढतात ! जगांतलीं दुःखे कांहीं वासना (-वाईट तशा चांगल्या वासना-) दावाव्या किंवा बाह्यतः तरी माराव्या लागल्यामुळे उत्पन्न झालीं आहेत. समाजघटना सुधारल्याशिवाय वासनांची मुस्कट-दाबी, चेपाचेपी, लपवाछपवी, चेंगराचेंगरी थांबावयाची नाही आणि पूर्ण सुख कधीं मिळावयाचें नाही. तोंपयेंत कोणी केवळ नीतीचे उपासक, कोणी केवळ कलेचे उपासक, कोणी त्याग करणारे, कोणी भोग उप-भोगणारे, कोणी ज्ञानाच्या पाठीमागें, कोणी द्रव्याच्या पाठीमागें; कोणी राजकारणी, कोणी समाजसुधारक, कोणी सीतासवित्रींचीं स्तुतिस्तोत्रें जपणारे तर कोणी घटस्फोट आणि कंत्राटी लग्न मागणारे;—असे एकांगी, एका-

रलेले, वेढव, विद्रूप, असमाधानी, दुःखोकषी लोक दिसावयाचे ! अशा स्थितीत ज्याने त्याने आपल्या शरीरप्रकृतीला मानवेल, मनःप्रकृतीला आवडेल, आर्थिक परिस्थितीला जुळेल, भावनांना रुचेल, मताला पटेल, असा एखादा मार्ग स्वीकारावा आणि तोच आपला 'स्वधर्म' मानून त्यांत रममाण व्हावे. आपला हा 'स्वधर्म' इतरांनाहि 'स्वधर्म' वाटलाच पाहिजे, असा आग्रह धरण्यांत अर्थ नाही. प्रत्येक जण आपा-आपला 'स्वधर्म' आचरून लागला आणि इतरांच्या स्वधर्मांत ढवळा-ढवळ करण्याचे किंवा त्याची निंदा-नालस्ती करण्याचे टाळून लागला तर जगांतली निम्याहून अधिक भांडणे कमी होतील, असे त्यांनी शेवटी सांगितले.

काळोचा बोरवणकरांनी व आम्ही मधून मधून विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देतांना त्यांनी हे मगळ सांगितले, पण मला सारांश जो आठवला तो (आपणांला सगळ्या गोष्टी कळाव्याशा वाटतात म्हणून) कळविला आहे.

आमचे हे अशा प्रकारचे बोलणे संपत आले तेव्हां फौजदारसाहेबांकडून पुनः एकदां एक शिपाई आला आणि विनायकरावांना गाडीत घालून चौकीवर ताबडतोब धेऊन या असे सांगून गेला. विनायकराव मनांत चरफडले, पण गाडी करवून चौकीवर गेले आणि आले ते अंगांत चांगला ताप भरलेला. आतां ताप उतरला आहे. पोलिसांकडच्या या खेळांनीं दुखणे उलटते कीं काय अशी भीति वाटते. कळावे.

आपली पत्नी

इंदु काळे

[५७] आशालतेचे उन्मूलन

साखरपें

४-१-३४.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यांस नारायण पाठक, हल्लीं-मुक्ताम साखरपें, याचा सा. न. वि. वि.

विनायकरावांची प्रकृति अलीकडे आठदहा दिवस चांगली सुधारून

लागली आहे, जपलें पाहिजे पण काळजी करण्याचें कारण नाही, हें मी पांचवावडीहून मागे कळविलें आहेच. प्रकृति बरीच सुधारली आहे, काळजी करूं नये. मी येथें साखरण्यास येण्याचें कारण असें :—

मला चार दिवसांपूर्वी काशी ढवळे हिच्या आईचें पत्र आलें कीं, सबडीनुसार भेटून जावें. आजाराचा उल्लेख नव्हता, व अलीकडे तिचा प्रकृति सुधारत चालल्यानें मी ऐकलें होतें, म्हणून तिनें कशांला मुद्दाम बोलाविलें असा प्रश्न पडला. लग्नाविषयींचा अखेरचा प्रयत्न करून पाहावा असें तर तिला वाटत नाहींना, अशी शंका आली व तीच खरी असावी असें विनायकरावांनाहि वाटलें. विनायकरावांनींच पत्र लिहून भेटीचा हा योग जुळवून आणला असावा असा मी अंदाज केला. त्यांची प्रकृति बरी होती म्हणून मी तिकडे जाण्याकरितां निघालों. जातांना विनायकरावांनीं सांगितलें कीं, “ आतां तिला आपलं मन सांगून टाक. मी आजारी आहे, म्हणून तिला तूं प्रेमाच पत्र लिहिण्यास काकूं केलेस, पण आता जात आहेस तर मित्र मृत्युशय्येवर असताना असल्या गोष्टी कशा बोलाव्यात असले विचार देऊं देऊं नकोस.” मीहि तसाच बेंत केला होता. आणि पुढील मनोराज्यें करीत होतो. मधून मधून ती अत्यवस्थ आहे कीं काय अशी भीति वाटे, पण ही भीति फार वेळ टिकत नसे. पुनः मनोराज्यें सुरू होत !

साखरपें जवळ जवळ येत चाललें व उजाडण्याचा सुमार झाला तेव्हां मी बैलगाडींतून उतरून चालूं लागलों. मनात विचार आला कीं, आपल्या नीरस कष्टमय आयुष्याचीहि रात्र सरली व आनंदमय संसाराचा सूर्योदय लवकर होणार ! पूर्व दिशेचें मुख किंचित् लालसर झालें होतें व सभोंवार अंधार होता. तो पाहून मनात म्हटलें कीं, सुमुखी काशी ढवळे काळी चंद्रकळा नेसून आपलें स्वागत करण्यास आली तर तीहि अशीच दिसेल ! गाईचीं गोजिरवाणीं वासरें पाहून आपणांस मुलें होऊन गाईच्या वात्सल्यसुखाचा आपणांस कधीं अनुभव येईल काय, अशी कल्पना मनांत आली. पक्ष्यांचा किलबिलाट ऐकून पुढेंमागे घरांतल्या मुलांवाळांचा गोंगाट असाच आल्हाददायक होईल काय असा विचार मनांत डोकावला. वाऱ्याची झुकूक आली तेव्हां क्षणभर भास

झाला कीं, वारादेखील सहानुभूतीनें काशी ढवळेकडे जाण्यास आपणास प्रोत्साहन देत आहे. फुलांचा सुवास आगामी सुखाची नुसती चुणूक दाखवीत आहे असा भ्रम झाला. पण रस्त्याच्या वाजूच्या एका खड्ड्यांत पाय थोडासा मुरगळला आणि कांटा बोंचला, तेव्हा लगेच शुद्धीवर आलों !

मनात अशा तऱ्हेचे अनेकविध सुखदुःखात्मक विचार घोळत असतां मी काशी ढवळे हिच्या घरीं गेलों व ओटीवर बसलों, तेव्हांच मला खरा प्रकार अजमावतां आला. कारण, कोठून, केव्हां निघालांत वगैरे मामुली प्रश्न विचारण्यापलीकडे कोणीच कांहीं माझ्याशीं बोलेना. पाय धुण्यास पाणी आणून ठेविलें होतें त्यानें पाय धुऊन “ आतां उकडत आहे, अंगोळ करून येतो ” असें मीं घरांत प्रवेश मिळावा म्हणून म्हटलें. अंगोळ करण्याकरितां मागील दारीं जाऊं लागलों तेव्हां काशीची आई रडत असलेली दिसली. मीं कशीबशी अंगोळ केली, आणि कोंकणच्या पद्धतीला अनुसरून चार आचमनें घेऊन गंध लावलों. तरी देखील कोणी कांहीं थांग लागूं देईना ! प्रत्येक जण कांहींतरी झुल्लक गोष्टीबद्दल बोले. चहा-पाणी झाल्यावर मला काशीचे आईनें “ काशी आजारी आहे, तिच्याकडे चला पाहिजे तर, ” असें म्हटलें आणि मी अर्थात् उत्कंठेनें तिच्या पाठोपाठ चालूं लागलों. काशी अंथरुणावर पडून माझी जणुं कांहीं वाटच पाहत होती असें तिच्या चर्येवरून दिसलें. तिच्या आईनें तिच्या पाठोपाठ आलेल्या मुलाना बाहेर जाण्यास सांगितलें आणि ती आपणहि कांहींतरी निमित्त करून सैंपाकघराकडे गेली. मी काशीजवळ गेलों व हात धरून ताप कितपत आहे हें पाहिलें, आणि डॉक्टर कोण आहे, किती दिवस ताप येत आहे, वगैरे आजाराबद्दलच्या इकडच्या तिकडच्या मामुली चौकश्या दोनतीन मिनिटें केल्या. नंतर कांपत कांपत म्हटलें, “ माझें मन आतां बदललें आहे. मी लग्नाला तयार आहे. ” “ आतां काय उपयोग ? ” ती म्हणाली. “ कां, उपयोग कां नाही ? तूं बरी होशील लवकर. ” असें मीं म्हटलें, पण मी खोटें बोलत आहे असें माझें मलाच वाटलें. कारण ती जरी चागलें बोलत होती तरी तिच्या चेहऱ्यावर अर्धवट प्रेतकळा आली होती हें मला स्पष्ट दिसत होतें. “ मला क्षमा कर ” असें मीं म्हटल्यावर

तिला आणि मला दोघानाहि रडूं कोसळलें. थोडक्याच अवधीत शोकाचा आवेग आवरून ती म्हणाली, “आपण केलेंत तेंच योग्य केलेंत. ध्येयापुढें प्रेमाची मातब्बरी नसावी. आपण असे ध्येयनिष्ठ आहांत म्हणूनच माझे प्रेमाची एकनिष्ठता कायम राहिली.” पुढें आम्ही असेंच कांहींतरी बोलत राहिलों. त्यांतलीं एकदोन वाक्यें सांगतो. कारण तीं कानांत घुमत आहेत. तीं अशीं:—“पण बायका ध्येयाच्या आड येतील असें तुम्ही मानतां कोणत्या आधारावर? सरलावहिनी ध्येयाच्या आड आल्या का?”

माझ्या येण्यानें काशीची प्रकृति तीनचार दिवसांत चांगली सुधारूं लागली. तिच्या आईला हें पाहून फार आनंद झाला. माझें मतान्तर आलों त्या दिवशींच तिला काशीकडून कळलें होतें, म्हणून तिला माझे-बद्दल आपलेपणा वाटूं लागला आणि आमच्या आशांना पालवी येऊं लागली. परंतु..... दोन दिवसांनंतरच आशावृक्ष जळून गेले. असो. मी लवकरच पांचबावडीला जाईन. विनायकरावांना ही गोष्ट न सांगण्याचा मी प्रयत्न करीन; पण माझ्या चेहेऱ्यावरून ते सर्व ओळखतील असें वाटतें. त्यांना माझ्यापेक्षांहि वाईट वाटे! तिकडे गेल्यावर पत्र पाठवीनच.

नारायण पाठक.

[५८] पत्रांतलें पत्र

पांचबावडी,

१-७-३४.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यांस नारायण पाठक, हल्लीं मुकाम पांचबावडी याचे नमस्कार वि. वि.

मी येथें आल्यावर माझ्या चेहेऱ्यावरून आणि मी लपवूं पाहत असलेल्या अश्रुबिंदूवरून विनायकरावांनीं साखरप्याची बहुतेक सगळी हकीकत ताडलीच. हळूहळू त्यांना एकंदर सविस्तर हकीकत सांगितल्या-

शिवाय मला राहवेना. त्यांचे प्रश्नच असे असत आणि विचारण्याची रीतच अशी असे की, अगदीं क्षुल्लक देखील गोष्ट मला त्यांच्यापासून लपवितां आली नाही. सुदैवानें त्या दिवशीं तरी वाईट परिणाम काहीं झाला नाही.

आज मी सामान आणण्याकरितां बाजारांत गेलों होतो. बायकामंडळी सैपाकघरांत होती. आशा वेळीं पोस्टमननें विनायकरावांना एक पत्र आणून दिलें. त्यांनीं तें पत्र वाचून पाहिलें आणि “ इंदुवहिनी, इंदुवहिनी, इकडे या, आनंदाची गोष्ट आहे ” असें मोठ्यानें बोलत ते सैपाकघरांत घाईघाईनें गेले. मानसिक कारणांमुळे म्हणा किंवा हे शारीरिक श्रम देखील सोसले नाहीत म्हणून म्हणा, त्यांना लगेच घेरी आली. लवकरच ते सावध झाले. आतां ते चांगले बोलत आहेत, आणि आपल्या आत-तायीपणाच्या वर्तनाला दोष देत आहेत.

पत्र पुढें दिल्याप्रमाणें होतें:—

पश्चात्ताप व पापक्षालन

रा. रा. विनायकराव भोळे याम बिन्दुमाधव म्हस्कर याचा नमस्कार वि. वि.

मी करूं नये तें पाप करण्यास प्रवृत्त झालों. आतां मला इतका पश्चात्ताप झाला आहे की, मीं थिप घातलेला एक पेढा खाल्ला आहे. हें पत्र मी पहाटेस उठून शांतपणें लिहीत आहे. लिहून झाल्यावर एका घटकेनें देवळांत हळूच पळून जाईन व देवाला शरण जाऊन त्याचे चरणीं प्राण अर्पण करीन.

मी मूळचा वाईट नव्हतो. माझे वडील सच्छील असे ह्रदास होते. त्यांचेपासून मी गाणेंबजावणें, सभाधीटपणा, हजरजबाबीपणा, वगैरे शिकलों. शील मात्र घेण्याचें विसरलों. लहानपणींच मला वाईट संगत लागली आणि बायकांना काहींएक चारित्र्य नसतें वगैरे कुकल्पना खेड्यांतल्या लोकांपासून मीं उचलल्या. जरा मोठा झाल्यावर मला दोन-चारदां नायकीणींशीं वगैरे संबंध येऊन स्वानुभवहि असाच आला आणि म्हणून सौ. इंदुबाई काळे या देखील अशाच असतील असें वाटलें.

प्रयत्न करून एकदां अपयश आलें तरी पुनः कसून प्रयत्न केल्यास तिच्या बाबतींत देखील यश येईल असें वाटूं लागलें. माझा कोणी संशय घेऊं नये म्हणून नारायणराव पाठकाशीं व आपल्याशींही त्यांचा संबंध आहे अशा अर्थाचीं निनावीं पत्रं मीं पाठवलीं. पण तुम्हां दोघांचा संशय कोणीच घेईना. इंदुताईचें मन वळविण्याचे संभावितपणाचे अप्रत्यक्ष प्रयत्न पुष्कळ करून पाहिले तरी यश येण्याचें चिन्ह दिसेना, म्हणून कपटहरण करण्याचें योजलें. माझ्यावर संशय येऊं नये म्हणून नारायणराव पाठकांनीं तिला पळवून नेली अशी खोटी तार तुमचेकडे पाठविली. इंदुताईंना एक लोणकढी थाप देऊन मोटारींत घालून साताऱ्याकडे मोटार भरधांव फेंकण्यास सायीदार असलेल्या ड्रायव्हरला सांगितलें. वाटेंत तिच्याशीं लपळपणा करण्याचा प्रयत्न केला, पण थोडाड फुटल्यामुळें निराशा झाली व ही ब्याद वाटेंत सोडून आपण फरारी व्हावें असा बेत केला. नारायणराव पाठक आवेवाडी या गांवीं शिलालेखाचें संशोधन करण्यास गेले आहेत हें त्यांच्याशीं झालेल्या संभाषणावरून मला ठाऊक होते; व इंदुताईंशीं बस्तान न जुळल्यास मोटार तेथें नेऊन इंदुताईंना तेथें सोडावें व आपण फरारी व्हावें अशी अगोदरपासूनच योजना केली होती. सुदैवानें ते तेथें भेटले. इंदुताईंना तेथें सोडून मीं मोटार पुनः पुण्याकडे वळविली व पुण्यास एक महिना राहिलों. पुढें अनेक ठिकाणीं दडून राहत होतो. दडून राहण्याचा अखेर कंटाळा आला. पैसे संपले. स्नेही म्हणविणाऱ्या-कडून अपमान होऊं लागले. पोलिसांच्या ताब्यांत जाण्याची भीति वाटूं लागली. माझे हाल कुत्रा खाईना. मनहि पश्चात्तापदग्ध होऊ लागलें. वेड लागण्याची पाळी आली. अखेर मनाचा निश्चय केला की, तुरुंगांत जाऊन मरेतो काम करीत बसण्यापेक्षां विष खाऊन जीव द्यावा. त्या-प्रमाणें मीं आज एका पेढ्यांत विष घालून ठेवलें होतें तो पेढा खाल्ला. एक तासानें त्याचा अंमल सुरू होईल. तेवढ्या अवधीत हें पत्र संपवून तें पोष्टांत टाकतों. पहाटेचा एक वाजून गेला आहे तेव्हां काळोखांत मला कोणी ओळखूं शकणार नाही. पत्र टाकून झाल्यावर वाटेंत कोणी भेटणार नाही व भेटल्यास देवळांत जाऊन लहानपणीं माझे वडील ज्या देवासमोर कीर्तनें करीत असत त्या देवावर माझी विशेष श्रद्धा आहे

म्हणून त्याच्या चरणाजवळ जाईन, व पूज्यतम वडिलांचें स्मरण करून व त्यांची क्षमा मागून मी आपले प्राण सोडीन.

शेवटीं तुम्हांला एक गोष्ट सांगावयाची आहे. ती तुम्हीं भाऊराव काळे यांना सांगावी. इंदुबाई या अत्यंत शुद्ध अंतःकरणाच्या आहेत. त्यांचे शीलाबद्दल कांहींहि संशय घेऊं नये. खोटें बोलून मला आतां कांहींएक मिळवावयाचें नाहीं. पश्चात्तापदग्ध होऊन मृत्यूला कवटाळणाऱ्याचे आणि आपल्या पापांचें क्षालन करूं पाहणाऱ्याचे हे शब्द आहेत, त्यांवर निःशंक विश्वास ठेवावा.

आंबेवाडी }
५-१-३४ }

विन्दुमाधव म्हस्कर

सदर पत्र तुमच्या दृष्टीनें फार महत्त्वाचें आहे म्हणून अक्षरशः नकल करून, रुजू करून घेऊन, पाठविली आहे. अस्सल पत्र पोष्टात कदाचित् गहाळ होईल म्हणून ठेवलें आहे. तें पुण्यास स्वाधीन करीन. कळावें.

नारायण पाठक

[५९] अंतर्मनाची खळबळ, धडपड, बडबड

पांचबावडी,

१२-१-३४.

प्रियमित्र भाऊराव काळे यांस सा. न. वि. वि.

आज जरा विनायकरावांच्या बाबतींत चिंताजनक बातमी लिहावयाची आहे. किंवा आतां चिंता करण्याचें कारणच नाहीं, असेंच म्हणावें झालें ! सविस्तर इकीकत अशी :—

मी बाहेर संचित बसलों असतां “ विनायकराव तुम्हांला बोलावीत आहेत ” असें मला कोणींसं सांगितलें. मी आंत त्यांच्यापाशीं गेलों आणि तोंड पुढें करून हाताच्या चिन्हांनें आणि तोंडानें “ काय पाहिजे ” म्हणून विचारलें. ते म्हणाले, “ नारायणराव, तुमचा अज्ञेयवाद खोटा.

मी ब्रम्ह्याशीं तादात्म्य पावलों आहे. एकजीव झालों आहे; समरस झालों आहे.” हा वायूचा श्टका आहे हें मीं ओळखलें आणि म्हटलें “बरं, उद्या बोट् आपण. आता पडा.” “नाहीं, नाहीं, पडायचं काय म्हणून ? मी ब्रह्मप्रवाहाबरोबर हंसासारखा वाहत आहे, सतारीच्या तारांप्रमाणें सृष्टीच्या ताराशीं माझ्या ध्वनीचा मिलाफ झाला आहे.” “बरं, बरं. सगळें चांगलें आहे. पण आता निजा.” मी कठोर आवाजानें म्हटलें.

“मी तुमचें ऐकणार नाहीं. मला वायु झाला आहे असं तुम्हांला वाटतं. सरलेनं सांगितलं तर मी निजेन.” असं म्हणून त्यांनीं सरलेकडे पाहिलें आणि ती त्यांचेजवळ जाऊन “निजावं आतां जरा. झोंप आली म्हणजे बरं वाटेल” असं म्हणाली, तेव्हा त्यांना काव्याचा क्षणभर श्टका आला आणि ते बडबडूं लागले.

“सरला असे सरला । ऐशी पत्नी विरला ॥

सरला माझो माता । सरला माझा पिता ॥

सरला माझा गुरु । सरला माझा—

यमक आठवत नाहीं, काय करावं ! आतांरयत कवीं काव्य केळें नाहीं, आतां कुठल येणार ? ”

“आता अगदीं गप्प बसावं” सरला आतां कठोर आवाजानें म्हणाली. त्याबरोबर स्वारी एकदम थांबली. क्षणार्धांत पुन्हा बडबडूं लागले—“मौनं सर्वार्थसाधनम् । आतां अगदीं गप्प बसतो. बोलायचं आहे काय ? आणि बोलणार कसं ? यतो वाचो निवर्तन्ते.....”

—अशी आणि याहून विलक्षण आणि विसंगत बडबड कांहीं वेळ झाल्यावर थकवा येऊन विनायकराव निजले. आम्ही तेथेंच बसून राहिलों होतो. घटकाभरानें त्यांनीं सरलेला खुणेनें जवळ बोलाविलें आणि तिच्या कानांत खोल आवाजानें “मुलीकरितां—मोफत—शाळा—काढ—” असं कायसंसं पुटपुटले आणि पांचएक मिनिटें गुणीतली घशाची घरघर चालून एकदोन उचक्या येऊन जें व्हायचं तें झालं !

[६०] देशभक्त मेला, शाळेला सुटी

पुणे,

१६-१-३४.

प्रियमित्र भाऊराव काळे, मुक्काम सुरत, यास नारायणराव पाठक, हल्लीं मुक्काम पुणे, याचा नमस्कार वि. वि.

जरूरीच्या कामाकरितां आपण सुरतेस गेल्याचें येथें आल्यावर कळलें, म्हणून आपला तेथला पत्ता विचारून घेऊन त्या पत्त्यावर पत्र धाडीत आहे. आता पांचवावडी येथील शेवटल्या दिवसाचीच हकीकत राहिली आहे !

सरलेनें तिसऱ्या दिवशींच कागदपत्र भाडींकुडीं यांची आवराआवर धीरोदात्तपणें केली आणि उद्यां पहाटे ५ वाजतां निवणाऱ्या मोटार-लॅरीनें पुण्यास जाण्याचा आपला निश्चय झाल्याचें सांगितलें. रदबदली दाखल बोलण्याला त्यानीं अवकाशच काहीं ठेवला नाही, इतका त्याचा आवाज निर्धाराचा होता. 'एका स्पेशल मोटारीनें आपण सर्व जग जाऊं' अशी उपसूचना मात्र आम्ही करूं शकलों आणि सरलाबाईनीं ती मान्य केली.

डॉक्टर-वैद्य, औषध-पाणी, दधवाला, वाणी वगैरेंचें बिल आपण देऊन ठेविलेल्या पैशातून देऊन टाकलें होतें तेव्हां मागें काहीं ओढ नव्हती आणि आम्ही पहाटेस ४-४॥ वाजतां स्पेशल मोटार आली तीत ५ वाजतां बसलों. जातांना कोणाच्या तांडन काहींहि शब्द निघत नव्हता; निघाला असता तरी मोटारीच्या आवाजामुळे तो स्पष्टपणें ऐकूं आला नसता. पेट्रोलची का कसलीशी घाण येतच होती आणि प्रत्येकाचीं मनें तर दुःखमग्न. शिवाय प्रत्येकाला काहींतरी बोलार्थ अशी इच्छा जरी होती तरी अशा वेळीं भलताच शब्द तांडून जाऊं नये म्हणून प्रत्येक जण ओठावर आलेले शब्द गिळीत होता. "आज फार थंडी नाही" "मोटार फार जोरांत चालली आहे." यापलीकडे कोणी काहीं बोललेंच नाही. सृष्टीला आमच्या दुःखाची किंवा संकोचाची जाणीव होती असें दिसलें नाही; कारण कोंवड्यांचें आरवणें, कावळ्यांची कावकाव, कुत्र्यांचें भंकरणें, पूर्वोत्तरांचें चाललें होतें. आभाळांत आज ढग काहीं अधिक

आले नाहीत, सूर्य वेळच्यावेळीं उगवला, उजेड नेहमींसारखाच क्षणा-
क्षणाला अधिक अधिक स्पष्ट होऊं लागला, उष्णता रोजच्याप्रमाणेंच
हळूहळू वाढूं लागली आणि विनायकराव भोळ्यासारखा महात्मा मृत्यु-
वश झाला याची जणु काहीं दखलगिरीच नाही अशा भावनेनें गाढवें,
गुरेंढोरें, बैलगाडीवाले, मोटारवाले, भाजीविक्रये, दूधविक्रये वगैरे लोकाचे
व्यवहार चालू झाले. आठ वाजण्याच्या सुमारास आम्ही पिपळगांवला
आलों आणि मोटारवाल्यानें एका चहाकॉफीच्या ब्राह्मणी दुकानासमोर
गाडी थांबविली आणि तो दुकानांत शिरला. चहा पिण्याची सगळ्यांना
इच्छा उत्पन्न झाली, पण संकोचामुळे कोणी काहीं बोलेंना. मीं धीर
करून जणु काहीं हवेंतच म्हटले, “ कोणाला चहा व्यायचा आहे कां ?
पण कोणीच काहीं बोलेंना. अखेर मी निलाजच्या माणसाचें सोंग आणून
म्हटलें कीं, “ मला थकल्यासारखें झालें आहे. मी चहा पितों बाबा.
तरी देखील कोणी काहीं मोटारींतून उठेना. तेव्हा सरलेनेंच चाणाक्षपणें
सगळी परिस्थिति ओळखून निश्चयाच्या स्वरांनें म्हटलें, “ नारायणराव,
मला पण पाहिजे चहा. तुम्ही आणि मी पिऊं या. ” असें म्हणून ती
खरोखरीच उठली आणि मोटारींतून उतरून दुकानांत जाऊं लागली.
तिच्या पाठोपाठ दुसरी मंडळीहि गेली. दुकानांत चहा घेणार इतक्यांत
तिच्या मनांत कल्पना आली असावी कीं, आपण या आसपासच्या
खेड्यांत काहीं जणांना तरी अस्पृश्यासारखे वाटतों, तेव्हां दुकानांत
शिरलों असतां अपमान व्हायचा आणि इतरांना चहा मिळावयाचा नाही.
हा विचार आल्याबरोबर ती लगेच मोटारींत चढली आणि तेथेंच तोंड
धुण्याकरितां पाणी मागून घेतलें आणि चहाचा घोटच घेतला ; कारण
बशीतला चहा निवाला होता या निमित्तानें, त्यांनीं बशीतला चहा फेंकून
दिला आणि कपांतल्या चहाचा घोट घेतला असेल नसेल तोंच हुंदका
येऊन सगळा चहा मोटारींत सांडला ! हें भींच तेवढें पाहिलें, इतरांना
दुकानांत गेल्यामुळें हा प्रकार दिसला नाही. हा प्रकार पाहिल्यावर
माझ्या डोळ्यांतहि अश्रु आले, पण दुकानांत गेलेली मंडळी बोलावूं
लागली तेव्हां मन घट्ट करून मीहि दुकानांत गेलों आणि आधींच बेचव
आणि कडवट असलेला चहा कडू तोंड करून घेतला.

मोटारीत येऊन बसल्यावर त्या गांवीं एका देशभक्तानें चालविलेल्या एका राष्ट्रीय शाळेतल्या-प्राथमिक वर्गातलीं गांधीटोपी घातलेलीं लहान मुलें दिसलीं. तीं शाळेंतून परत येत असावीत; कारण “ए गोण्या, शाळेकडे कशाला चाललास ? आज शाळेला सुट्टी आहे” असें त्यांपैकीं एक जण म्हणाला. “कसली रे सुट्टी ?” असें गोण्यानें विचारल्यावर “कुणी काळे का भोळे देशभक्त मेला अशी बातमी आली आहे. अरे आज सुट्टी आहे, चल विटी-दांडू खेळं या.” असें तो म्हणाला आणि गोण्याला घराकडे ओढूं लागला.

मोटारीत बसलेले जे आम्ही त्यांना हा संवाद ऐकून काय वाटलें असेल ? आणि सरलेला काय वाटलें असेल ? कोण कसे सांगणार ? तिनें पदरानें तोंड झांकून घेतलें आणि आंतल्या आंत ती हुंदके देऊं लागली एवढें मात्र मला ठाऊक आहे.

पुढील प्रवासांत विशेष कांहीं घडलें नाहीं

आम्ही पुण्याम घरीं वेळेवर पोचलों. तेथें आप्पांची गांठ पडल्यावर त्यांना आणि सरलेला, इंदूताईंना, मला आणि इतरांना काय झालें असेल हें विस्तारानें मी सांगत नाहीं. पहिल्यानें जो आकात झाला तो ओसरल्यावर शोक गिळून टाकण्याचा सगळ्यांचा धीराचा प्रयत्न चालला असतां देखील जे दुःखावेग, जें मुळंमुळूं रडणें, जें डोळे पुसणें, जो दुसऱ्यांच्या समाधानाचा अश्रुयुक्त प्रयत्न, जो ओढूनताणून केलेला वेदान्तोपदेश झाला, त्याचें वर्णन करणें माझ्या शक्तीच्या पलीकडचें आहे आणि स्वभावाच्या विरुद्धहि आहे.

आप्पांची कंवरच खचलेली आहे. म्हातारपणीं हा फारच मोठा आघात झाला. त्यांतून निभावून जाणें कठीण दिसतें.

सरलेनें बाह्यतः तरी शोक गिळलेला दिसतो. ती घरांतलें काम करूं लागली आहे आणि लोकांनाच उपदेशाच्या गोष्टी सांगूं-पहाते. पण आंतलें दुःख कसें लपणार ? आणि हे प्रयत्न कितीसे सफल होणार !

“माझ्याबद्दल शोक करूं नका ; मी शिक्षकीण होऊन जनसेवेचें त्यांचें

व्रत पुढें चालवीन” असें मधून मधून सरला डोळे पुशीत आणि हुंदके देत म्हणत होती. पण या बोलण्याला आज विशेष महत्त्व देण्याचें कारण नाहीं. त्यांच्या मनाची ठेवण मात्र यावरून चांगली दिसून येते. कळावें.

आपला
नारायण पाठक

[६१]

पुणें,
३१-१-३४.

मित्रवर्य नारायणराव पाठक यांस भाऊ काळे याचा साष्टांग नमस्कार वि. वि.

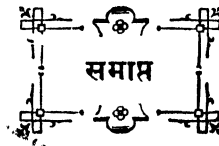
पहिल्या प्रथम मला आज अशी एक गोष्ट लिहावयाची आहे कीं, एकंदर परिस्थितीचा आमच्या सौभाग्यवतीवर असा कांहीं परिणाम झाला आहे कीं, ती माझ्याशीं फारच नम्रतेनें वागते, आणि माझें मन लहानशा बाबतींतहि दुखवूं इच्छित नाहीं. आप्णांची सेवा करण्यांत आणि त्यांच्या हरतऱ्हेच्या खस्ता खाण्यांत तिला आनंदच वाटतो ! सरले-बद्दल तर तिला बहिणीप्रमाणेंच प्रेम वाटूं लागलें आहे. आपल्या कला-नैपुण्याचा उपयोग इतरांना व्हावा म्हणून ती येथील एका शिक्षणसंस्थेंत गायन-शिक्षकेचें काम स्वयंसेविका म्हणून करूं लागली आहे. सौ. बद्दलची माझी वृत्ति निवळली होतीच. पण मनांत थोडेंसें जें शक्य होतें तें बिन्दुमाधव म्हस्करांच्या आत्मकथनपर पत्रानें पार निधून गेलें. आतां आमचीं मनें अत्यंत शुद्ध झालीं आहेत. दुःखांत सुख एवढेंच.

सरलेला ‘तू इथेंच राहून जनसेवा कर’ असें मीं आणि सौभाग्यवतीनें परोपरीनें आग्रहपूर्वक सांगितलें, पण ती पांचबावडीसच पुनः जाऊन पतीचें शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्य चालू ठेवणार आहे. विनायक-रावांच्या पुण्यस्मरणार्थ मीं व सौभाग्यवती यांनीं तिच्या स्वधीन २५०००

रूपये केले आहेत, व पांचवावडीस ' विनायक-समाज-सेवा-संस्था ' काढण्यास तिला सांगितले आहे. तेथें गुंडांपासून उपद्रव होऊं नये म्हणून संस्थेच्या मालकीची एक शाळेकरितां इमारत व एक राहण्या-करितां घर मी बांधून देणार आहे. तिच्यावरोवर दोन पोक्त अशा ट्रेन्ड बाया, एक गोपाळराव देवधर यांनीं शिफारस केलेली आणि एक प्रो. अण्णासाहेब कर्वे यांनीं शिफारस केलेली, अशा जाणार आहेत. शिवाय एक ट्रेन्ड मिडवाइफ, देवधरांच्या संस्थेकडून मिळेल असें वाटतें. त्यांची सोयत आणि संगति सरलेला फायदेशीर होईल. तिच्यावरोवर एक १० वर्गांची मुलगी अगदीं अनाथ असलेली जाणार आहे. चिंगीहि कांहीं दिवस जाऊन राहणार आहे.

सरलेची एकंदर वृत्ति आणि तिची कर्तृत्वशक्ति पाहून आनंद होतो. लौकिकदृष्ट्या पाहिलें तर तिचें जीवित दुःखमयच गेले व पुढेंहि तें तसेच राहणार आहे. पण लौकिकदृष्टीहून उच्चतर अशी एक दृष्टि आहे. लौकिकदृष्ट्या ध्येयें म्हणजे दुःखें; पण या दुःखांतच उच्च व सात्त्विक आनंद भरलेला आहे, हें मार्मिकांना समजतें. (म्हणजे तुम्ही आणि मी मार्मिक ठरलोंच !)

भाऊ काळे

मॉडर्न बुक डेपोनें प्रकाशित केलेलें

कांहीं उत्तम ग्रंथ

आज कालचें गद्य-प्रा. गोखले व प्रा. पाटक	३—०—०
आश्रम-हरिणी वा. म. जोशी	१—४—०
शीखांचा स्फूर्तिदायक इतिहास-शं. पु. जोशी	१—८—०
डॉ. जगदीशचं. शेर चरित्र-गं. गो. कानडे	०—१०—०
नाट्यरूप पेशवाई प्रा. गं. भा. निरंतर, M. A. B. T.	०—१२—०
इदुकाले व सरला भोळे-वा. म. जोशी	२—०—०
प्रो. फडके चरित्र आणि वाङ्मय-प्रो. मा. का. दिक्षपांडे	३—०—०
द्राक्षांचे घोम [लघुकथा] -वि. सी. गुर्जर	१—८—०
स्वप्नभंग [सामाजिक कादंबरी] वि. सी. गुर्जर	२—८—०
माझ्या गोष्टी [लघुकथा] ना. वि. कलकर्णी	१—४—०
वामन मल्हार जोशी, चरित्र व वाङ्मय-रा. प्र. कानिटकर	०—१२—०
यॅमस एडिस - सरे	१—४—०
लोह्मितीपातडादी चरित्र-प्रो. ग. ह. कैळकर	०—१२—०
गद्गुच्छ-न. चि. कैळकर	२—०—०
भूगोलाचें आभाषण-प्रा. पाटणकर	२—०—०
विचारविलास प्रा. वा. म. जोशी	३—०—०
विना आणि वारणी [कादंबरी]-दिवाक. कृष्ण	२—८—०
मराठी कवितेचें अध्याय-प्रा. म. वि. पाटक	१—८—०
प्रो. फडके यांचीं गाजलेलीं भाषणे	१—०—०
पांकडे तरवारवाहादर-कृ. का. ना. अठल्ये	२—०—०

प्रकाशन:—मॉडर्न बुक डेपो, आनंदाश्रमासमोर, पुणे २.